Studia Biblica Athanasiana
vol. 4 (2001)

Könyvismertetések

1. *Ószövetség*

BALTZER, Klaus, *Deutero-Isaiah. A Commentary on Isaiah 40-55* (Hermeneia, ford. M. Kohl), Minneapolis: Fortress Press 2001, xxv + 597 pp., ISBN 0-8006-6039-0.

Az amerikai kiadó *Hermeneia* címet viselő sorozatának jelentőségét már korábban aláhúztuk annak az ismertetésnek kapcsán, melyben J.J. Collins Dániel-kommentárját mutattuk be a hazai olvasóközönségnek, még folyóiratunk második kötetében.[1] Amint írtuk, a sorozatban megjelenő kötetek vagy eredetileg is angolul írt művek, vagy pedig a német biblikus kutatás csúcstermékeinek fordításai. Baltzer professzor műve az utóbbiak közé tartozik, németül 1999-ben látott napvilágot a gütersloh-i Kommentar zum Alten Testament sorozatban.[2] A szerző egyike a legismertebb német biblikusoknak. Az ötvenes években a legkiválóbb kutatóknál, M. Nothnál majd G. von Radnál tanult, habilitálása után a heidelbergi, majd a müncheni egyetemek tanára, a kötet megjelenésekor már nyugállományban. Tudományos tevékenységét végigkíséri a formakritikai érdeklődés és az Ószövetség prófétai korpusza felé fordulás. A deutero-izajási könyv bevallása szerint tanulmányai kezdete óta foglalkoztatja, s a jelen kommentár is hosszú évtizedek kiérlelt, intenzív kutatásának gyümölcse (a felkérést megírására 1962-ben kapta).

Hadd bocsássuk előre, Baltzer kommentárját lenyűgöző alkotásnak tartjuk, s több szempontból talán a legjobb általunk ismert Deutero-Izajás magyarázatnak. Értékelésekor azonban mégis ambivalens érzésekkel kell szembesülnünk, amit kétségkívül az a bizonyos részletekben megbúvó ördög okoz. A kommentárt egy viszonylag tömör bevezetés indítja (44 oldal), ami már eleve csak leszűkített teret enged a kutatástörténet bemutatásának, s különösen a vele való küzdelemnek. S tekintettel arra, hogy Baltzer több szempontból is radikálisan más nézetet képvisel, mint Deutero-Izajással foglalkozó egyéb kollégái, ennek hiánya a bevezetésben zavaróan hat. Két sajátságát emelnénk ki ehelyt Baltzer megközelítésének. Az egyik formakritikai természetű, a másik pedig a Jahve szolgájáról szóló énekek értelmezését illeti.

Baltzer alapvető tézise Izajás 40-55. fejezeteinek műfajával kapcsolatban, hogy azok jelenlegi formájukban „liturgikus drámaként" határozhatók meg. A műfajhoz számos párhuzamot gyűjt össze babiloni, egyiptomi, és antik görög környezetből (különösen az egyiptomi anyag figyelemreméltó). Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a műfajt illető izrae-

lita evidenciaként mindössze egyetlen művet, *Ezekiel Exagógiáját* említi, ami viszont késői mű, legjobb esetben is a Kr. e. második század végénél korábbra nehezen datálható. S ez nem véletlen. Nyilvánvaló, hogy közösségi liturgikus cselekmények végigkísérték az izraelita kultuszi közösség történetét, bizonyos esetekben ezek „szövegkönyvét" is megőrizte a Szentírás - legyen elég csak a zsoltárokra utalni, vagy a fogság utáni kor bűnbánati liturgiában előszeretettel használt szövegtípusára, ami Neh 9 és hasonló helyeken maradtak fenn. Utalhatunk továbbá olyan műre, ami teljes egészében valamilyen liturgikus cselekmény szövegkönyvét hagyományozza, ilyen a Siralmak könyve. Még „drámai" indíttatású kompozíciókra is lelhetünk az ószövetségi Izrael hagyatékában, ha így értelmezzük pl. az Énekek Énekét. Ugyanakkor, összességében a „liturgikus dráma" műfaja csak belső párhuzam nélkül, hipotetikusan posztulálható a biblikus zsidóság irodalmában.

Baltzer szerint ezt a drámát meghatározott alkalmakkor és keretek között elő is adták (24. old.). Erre vonatkozó spekulációi különösen problematikusnak tűnnek.

Másik problémánk a deutero-izajási gyűjtemény egyik *crux interpretumát*, a Jahve szolgájáról szóló énekeket illeti. Itt különösen szűkszavú szerzőnk a *Forschungsgeschichte* tárgyalásában. Nézete szerint Jahve szolgája nem más, mint Mózes, a négy ének az ő életének négy periódusát jelenítené meg (beiktatás - csipkebokor, kinyilatkoztatás - Sínai, majd Mózes, mint tanító, végül Mózes halála). Ez az értelmezés nem ismeretlen a kutatásban, mi több, már bizonyos ókori zsidó tradíciók is megemlékeznek róla (b *Szota* 14a). Ugyanakkor a felsorakoztatott mózesi allúziók a Pentateuchusból meglehetősen általánosak, s nem tűnnek meggyőzően alátámasztani értelmezését. Ami az énekeknek a mű egészében elfoglalt helyét illeti, Baltzer azokat mint a dráma integráns részét kezeli, ugyanakkor egyáltalán nem világos az, mint értelmezi az énekek funkcióját a dráma egészében.

A bevezetés 26-33. oldalai viszont különösen hasznosak. A szerző itt a könyv történeti utalásaival és hátterével foglalkozik, valamint datálásának kérdését veti fel. A könyv leginkább általánosnak tűnő, a Kr. e. hatodik század második felére vonatkozó datálásával szemben egy lényegesen későbbi időpontot javasol, a Kr. e.450-400 közötti éveket, amennyiben a fogságból való hazatérés számos jellegzetes témája iránt nem mutat élénk érdeklődést, ugyanakkor Nehemiás korának viszonyait kétségkívül lereagálja. A bevezetés végül a könyv teológiájának kiegyensúlyozott összefoglalásával zárul (33-44. old.).

A kommentár a könyv anyagát a dráma Baltzer által megállapított „felvonásai" szerinti felosztásban tárgyalja, a következőképpen:

Prológus: 40,1-31 (mennyei előjáték, bevonulás, himnikus dialógus). Első felvonás: 41,1-4213 (az eljövendők kezdete, egy tárgyalási szín, majd két orákulum). Második felvonás: 42,14-44,23 (Jákob/Izrael, mint Jahve szolgája, majd két tárgyalási szín). Har-

madik felvonás: 44,24-45,25 (Isten felsége és uralma a földön: teofánia és processzió). Negyedik felvonás: 46,1-49,13 (Babilon bukása). Ötödik felvonás: 49,14-52,10 (Sion/Jeruzsálem felemelkedése a megaláztatásból). Hatodik felvonás: 52,11-54,17 (Isten szolgájának és Sion/Jeruzsálemnek megszabadítása). Epilógus: 55,1-13 (a Szent Városba való zarándoklat ünnepe).

A kötetet bőséges bibliográfia, és névmutatók zárják.

(1) „John J. Collins kommentárja Dániel könyvéhez", in *Studia Biblica Athanasiana* 2 (1999), 165-171 = *Theologiai Szemle* 42 (1999), 318-321. (2) *Deutero-Jesaja. Kommentar zum Alten Testament* (KAT X/2), Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 1999.

BERQUIST, Jon L., *Judaism in Persia's Shadow. A Social and Historical Approach*, Minneapolis: Fortress Press 1995, vi + 282 pp., ISBN 0-8006-2845-4.

A babiloni fogságból való hazatérés utáni (perzsa kori) Izrael története hosszú ideig kevés figyelmet kapott a kutatásban. Ennek oka bizonyára abban (is) keresendő, hogy a kérdéses korszakról nagyon kevés információ maradt fenn biblián kívüli forrásokból, a vonatkozó biblikus források egy részének pedig a történetiségére tekintettek a kutatók gyanúperrel, a nem történeti jellegű források értelmezése pedig számos problémával terhelt, mindmáig. Az 1980-90-es évtizedek viszont sok szempontból megújulást hoztak a perzsa kori zsidóság kutatásában, s J.L. Berquist könyve bizonynyal ennek a megújulásnak egyik fontos tanúságát adja.

A könyv azokra a kérdésekre keres választ, hogy miképpen hatott a hazatért közösség vallására, önértelmezésére, társadalmára az a tény, hogy a Perzsa Birodalom egy tartományaként kellett berendezkedniük országukban, azaz, miképpen formálódott a júdai zsidó közösség elsődlegesen a Templom köré szerveződött vallási csoporttá, amelyet az őt uraló Birodalom irányában az abszolút lojalitás politikáját gyakorolta.

A könyvet három fő rész alkotja. A bevezetésben egy rövid kutatástörténeti áttekintést találunk, valamint a korszak megértéséhez szükséges előzmények vázlatos tárgyalását. A második fő rész (The Influence of Imperial Politics") történeti szempontból tekint végig a perzsa koron (Kr. e. 539-333). Minden fejezet egy adott perzsa király személyéhez kötődik: Kürosz, a hódító, Kambüszész, a stabilizáló, Dáriusz, akit a birodalom igazi kiépítőjeként mutat be, Xerxész, akinek figyelme kevéssé fordult Szíria-Palesztina felé, s kevésbé támogatta a júdai közösséget, I. Artaxerxész, akinek uralma már előre vetítette a Birodalom hanyatlását, ugyanakkor akinek idején a zsidó közösség reneszánszát tapasztaljuk, Ezdrás és Nehemiás reformjain keresztül. Végül a második rész utolsó fejezete a Birodalom utolsó száz évét tekinti át. a történeti kereten belül a szerző minden alkalommal bemutatja a zsidó közösség irodalmi aktivitásának eredményeit is, amint – sok esetben a konkrét történeti szituációk kihívásának hatására is – megfogalmazták, illetve aktualizálták teológiai nézeteiket. A harmadik fő rész („The Dialectics of Colonial Society") Jehud tartomány társadalmi vi-

szonyainak elemzésére vállalkozik, egy-egy központi intézmény, vagy téma köré építkezve, úgymint kormányzók és törvény, papság, bölcsek és bölcsesség, apokaliptikus látomások, zsoltárok és költészet, bölcsesség és eltérő nézetek kinyilvánítása, novellisztikus irodalom, majd – záró fejezetként – a perzsa uralom tartós hatásai. A könyv végül egy függelékkel fejeződik be, melyben a perzsa kor társadalma kutatásának módszertanát fejtegeti szerzőnk.

A mű a kérdéses korral foglalkozó igen lényeges és igényes alkotás, összefoglalásai és értékelései kiegyensúlyozottak, néhány egyéni meglátása pedig különösen érdekes, pl. amennyiben a templom felépítését kifejezetten egy Dáriusz által kezdeményezett lépésként értelmezi, amelynek indoka éppen Júda perzsa ellenőrzésének, illetve konszolidálásának kialakítása szempontjából volt különös jelentősége. Egyes helyeken megállapításai kérdésesek, pl. a 169-170. oldalon, ahol az írnokok és a „kanonizálás" folyamatának kapcsolatát tárgyalja, s bizonyos szempontból anakronisztikusan közelít a „kánon" fogalmának kérdéséhez.

A könyv, formáját illetően egyáltalán nem „felhasználóbarát". Betűtípusa kifejezetten nehezen olvasható, margói pedig annyira minimálisak, hogy sem fénymásolni belőle, sem jegyzetelni bele nincsen mód. A fejezetek végén található jegyzetek csekélyek, s ezt a viszonylag átfogó bibliográfia sem tudja helyettesíteni. Általánosságban azonban, az olvasó benyomásai kétségtelenül kedvezőek lesznek a könyvről, s dacára néhány azóta megjelent, kiváló vonatkozó monográfiának, Berquist művének a helye ott van mindazok könyvespolcán, akik Izraelnek ezen homályos, de teológiai szempontból nagyon fontos korszakát mélyebben kívánják megismerni.

BLENKINSOPP, Joseph, *Sage, Priest, Prophet. Religious and Intellectual Leadership in Ancient Israel* (Library of Ancient Israel), Louisville, KY: Westminster John Knox Press 1995, xi + 191 pp., ISBN 0-664-21954-3.

J. Blenkinsopp e könyve egy újonnan indított sorozat (Library of Ancient Israel) első köteteként látott napvilágot. Maga a sorozat, amint azt szerkesztője az előszóban megjegyzi, a bibliatudomány bizonyos új kihívásainak szellemében fogant. „Az utóbbi évek fordulatot eredményeztek a bibliatudományban, amelyet főképp a korábbi kutatónemzedék 'biztos eredményei' iránti növekvő bizalmatlanság eredményezett. Ugyanakkor egyfajta megnövekedett nyitottságot is tapasztalhatunk egyéb szaktudományok módszerei és eredményei irányában, mint pl. antropológia, szociológia, nyelvészet és irodalmi kritika, ami a régi problémákra vonatkozó új kérdések feltevését tette lehetővé. A társadalom-történeti kutatás (a történeti tudományok terén bevált módszer) különösen gyümölcsözőnek bizonyult a társadalom egyes adott részeinek elemzése területén. Ahelyett, hogy elsősorban nemzeti eseményekre koncentrálna, vezető egyénekre, politikai intézményekre, 'magas kultúrára', a társadalom-történeti kutatás szélesebb, és sokkal alapvetőbb témákra koncentrál, mint pl. társadalmi

szervezet, városi és falusi életviszonyok, életkorok, környezeti kontextus, osztály és állapot szerinti hatalommegosztás, társadalmi stabilitás és instabilitás. Ilyen jellegű kérdések felvetése az ókori Izraellel kapcsolatban az érdeklődés fókuszát a mindennapi élet valóságára helyezi át, azokra a társadalmi kérdésekre, amelyet a népesség nagyobb része tapasztalt meg. Ez a fajta kutatás újabb lökést kapott az ideológia-kritika különféle formáinak alkalmazásával, amelyek azt szándékoznak kikutatni, milyen politikai, gazdasági és társadalmi érdekeltségek húzódnak meg a források mögött." A sorozat elsősorban szociológiai dimenziókat kutatva kíván megvizsgálni számos alapvető témát az ókori Izrael életéből.

Szerzőnk munkája ebbe az ars poeticába kíván illeszkedni, s ezen a háttéren vizsgálni az ókori izraeli társadalom főbb szellemi vezető típusait, úgymint a bölcset, a papot és a prófétát. Műve – tárgyából adódóan – több ponton is érintkezik az ez után ismertetendő két tanulmánnyal, társadalom-történeti alapállása azonban eltérő szempontok kidomborítását is lehetővé teszi.

Az olvasó legelső kérdése nyilvánvalóan az, miért csak ez a három típus képezi a könyv vizsgálódásának tárgyát. Blenkinsopp ugyan utal arra, hogy egyéb típusok, pl. a király tudatosan maradtak ki, mert elsősorban a politikai szférában lényeges a jelenlétük, míg az itt kutatott három a szellemi szférához kötődik inkább. Megjegyzendő azonban, hogy az ókori fogalmak szerint szellemi és politikai szféra között nem mindig lehetett éles különbséget tenni. Fontos továbbá, hogy a tárgyalt típusok képviselői is igen gyakran involválódtak a politikai szféra területén, nem csak kívülálló kritikusként, hanem aktív alakítójaként politikai eseményeknek. A szerző által említett második kritérium, mely összefűzi a bölcset, papot és prófétát, már inkább szerencsés, ti. hogy különbözőképpen, de ez a három típus a felelős a bibliai szövegek kialakításáért, illetőleg annak a szimbolikus-fogalmi (vallási) világnak a megalkotásáért melyből e szövegek forrásoznak.[1] A szerző megfogalmazása szerint a könyv célja – túl azon, hogy a biblikus Izrael társadalomtörténetének bizonyos aspektusait megvilágítsa – az is, hogy bemutassa azoknak a hagyományoknak eredetét és folyamatos alakulását, melyek ezekhez a vezető szerepekhez kötődnek. További fontos szempont, hogy felhívja a figyelmet arra a tekintély körüli küzdelemre, melynek célja – ahogy Blenkinsopp fogalmaz – az ókori izraeli „redemptive media" feletti kontroll megszerzése és megtartása.

Csak néhány szempontot kiemelve a könyvből, az első főrész a bölcs kategóriáját tárgyalja. Hasonlóan J. Crenshaw alább ismertetendő művéhez, itt is nyomatékkal domboríttatik ki, hogy egy olyan átfogó hagyomány fennmaradása és továbbadása, mint ami nagyon általánosítva az Ószövetség „bölcsességi tradíciójának" nevezhető, nem képzelhető el egyfajta intézményi háttér nélkül. Így szerzőnk visszautasítja azokat a nézeteket, amelyek bölcsek hivatásos csoportjának létezését az ókori Izraelben tagadja.[2] Ami magának a hagyománynak a fogalmát illeti, azt általánosan, mint „a sequence of variations on received and transmitted themes" határozza meg, szemmel látható küzdelme a hagyomány bizonyos ideológiailag

polarizált értelmezése ellen érthető – jellegzetesen a mai kor emberének szól. Az első főrész egy érdekes, visszafelé haladó módszerrel, Sirák fia személyéből és művéből, mint talán a legjobban megfoghatóból indul ki, mint aki kimondva a korábbi hagyományok szintetizálójaként alkotta meg művét a Kr. e. 2. század elején. Innen lép vissza aztán jó néhány száz esztendőt, az államelőtti Izraelbe, majd Hiszkija (Kr. e. 715-687) udvarába, ahonnét kezdve egyértelműnek látja a kialakulását egy olyan csoportnak, akiket úgy határoz meg, mint „a class of literati with ambitions that went beyond the writing of royal annals or the hardwork inseparable from daily administrative task". Nem véletlen, hogy Blenkinsopp nem nyúl vissza a dávidi-salamoni udvar pl. von Rad által feltételezett bölcseihez: szerinte a Pentateuchus jahvista forrása késői szerzemény, mely válaszul született a papi forrás szemléletével szemben (lásd kül. 65. old.).[3] A következő fejezetekben az ősi tradíciók továbbalakításának és a *tôra*-formálásnak írástudói hátterét, majd a „női bölcsességet" vizsgálja. Utóbbi téma két szempontból is érdekes, egyrészt magának a bölcsességnek feminin jellege miatt, másrészt ama kérdést illetően, hogy játszottak-e nők is szerepet bölcsességi hagyományok formálásában, s ha igen, mifélét. Az első főrész végül két sajátos látásmódú könyv, Jób és a Prédikátor szemléletét elemzi.

A második főrész a pappal foglalkozik. E téma talán a legnehezebb mindhárom közül, egyrészt az izraelita papság szellemi örökségének Wellhausentől kezdődő negatív értékelése miatt, másrészt pedig, érdekes módon, mert épp a papság történetének a kérdésében vagyunk kénytelen a legtöbb problémával és fehér folttal szembesülni.[4] Az első két fejezet egyrészt az izraelita papság és ideológiája kérdésében felmerülő ellenérzéseket tárgyalja, rávilágítva azokra a társadalmi tényezőkre, amelyek a papi ideológia kialakulását szükségszerűvé tették, valamint a források problémakörét érinti. Itt külön kitér a Pentateuchus papi redakciójának kérdésére, röviden összefoglalva nézetét, melyet a Pentateuchus-szal foglalkozó könyvében bővebben kifejtett. Ámbár a teória maga nem meggyőző, jelen szempontból több aspektusa gyümölcsözően alkalmazható (pl. a deuteronomista és papi rétegek egymáshoz való viszonya). Ezután egy történeti, és eszmetörténeti szempontból egyaránt mesteri tárgyalás során vázolja fel az ókori izraelita papság fejlődését és nézeteit, az államelőtti kor patriarchális szentélyeitől a különböző állami szentélyeken át a jeruzsálemi templomig, majd a Második Templomig. Az utolsó két fejezet e főrészben a papi látásmód időbeli és térbeli fő kategóriáit tárgyalja.

A harmadik főrész a prófétával foglalkozik. Blenkinsopp – lásd lentebb – előszeretettel kutatta ezt a témát végig működése során, talán ez az oka annak, hogy ez a rész tűnik a legkidolgozottabbnak a könyvben. Ez a főrész is a definíció és a források problémakörével indul, majd egyenként tárgyalja azokat a megnevezéseket, melyek prófétai karakterű személyekkel kapcsolatban előfordulnak az Ószövetségben. Ezután a prófétai jelenség társadalmi hátterére fókuszál, megkülönböztetve egyéni prófétai típusokat, valamint az ún. közösségi próféciát. A legérdekesebbé tárgyalása

akkor válik, amikor az állami szisztéma és a prófétaság összefonódásának, illetve elkülönülésének kérdését mutatja be.

Blenkinsopp könyve érdekes és élvezetes olvasmány. Szociológiai szemlélete – egy a szentírástudományban is magának egyre fontosabb helyet kérő látásmód – különösképpen ajánlatossá teszi elolvasását. Csak sajnálni lehet néhány fogyatékosságát. Tartalmilag talán azt, hogy a fogság utáni korra kevés figyelem jut benne. Ez különös, hiszen a Második Templom kora Blenkinsopp egyik kiemelt érdeklődési területe. Formailag pedig a vonatkozó irodalomjegyzék és jegyzetanyag szűkös voltát.

(1) A „vallás" fogalmának problematikájához esetünkben lásd Blenkinsopp rövid, de lényeges megjegyzéseit a könyv 3. oldalán. (2) Lásd leginkább WHYBRAY, R. N., *The Intellectual Tradition in the Old Testament* (BZAW 135), Berlin: de Gruyter 1974. (3) Ehhez lásd továbbá BLENKINSOPP, J., *The Pentateuch. An Introduction to the First Five Books of the Bible* (ABRL), New York: Doubleday 1992. (4) Nem véletlen, hogy igazából csak két átfogó monográfia született a kérdésben az elmúlt három évtized során, lásd CODY, A., *A History of Old Testament Priesthood* (AnB 35), Rome: Pontifical Biblical Institute 1969 és ROOKE, D. W., *Zadok's Heirs. The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel* (OTM), Oxford: OUP 2000.

BLENKINSOPP, Joseph, *A History of Prophecy in Israel. Revised and Enlarged*, Louisville, KY: Westminster John Knox Press 1996², xiii + 291 pp., ISBN 0-664-25639-2.

CRENSHAW, James L., *Old Testament Wisdom. An Introduction. Revised and Enlarged*, Louisville, KY: Westminster John Knox Press 1998², xv + 255 pp., ISBN 0-664-25462-4.

Az amerikai presbiteriánus egyház könyvkiadója által megjelent mindkét kötet komoly múlttal rendelkezik. Úgy Crenshaw, mint Blenkinsopp könyve a nyolcvanas évek elején került először kinyomtatásra, s azóta is, az eltelt évek során mindét mű alapvető referencia-kötetül szolgált az angolszász nyelvterületen – de mondhatjuk, azon kívül is – az ószövetségi irodalom e két lényeges megnyilvánulási formájának kutatói számára.

A nyolcvanas-kilencvenes évek termékeny évtizedeknek bizonyultak a biblikus tudományok terén is, egyre gyorsuló ütemben kiadott könyvek, s a szakfolyóiratok hasábjainak életteli vitái mind megfeszített kutatások eredményeiről tanúskodnak. Az, hogy ebben a helyzetben e két monográfia – kevés változtatással való – újrakiadása megtörtént, már önmagában minősíti szerzőik munkáját.

Joseph Blenkinsopp, a Notre Dame Egyetem professzora munkásságát – szerteágazó tudományos érdeklődése ellenére – folyamatosan jellemzi a prófétai könyvek korpusza felé való vonzódás. Elég csak néhány igen fontos művét említeni e téren, két nélkülözhetetlen kommentárt, Ezekielhez (Interpretation sorozat) vagy legújabban Izajáshoz (az Anchor Bible sorozatban). Jelen könyve átfogó tárgyalása az izraeli prófétizmusnak és próféciának egyaránt. Benne éppúgy megtalálhatjuk a jelenség, illetve a műfaj eredetére, alapvető jellemzőire, történeti problémájára vonatkozó informá-

ciók gazdag tárházát, mint az egyes ószövetségi prófétai könyvek kérdéseinek tárgyalását.

A könyv központi anyaga, a megszokott bevezetéstani művekhez hasonlóan a prófétai könyveket vizsgálja. Elemzéseinek középpontjában az adott könyvek, mint irodalmi és teológiai kompozíciók állnak. A bevezető és a záró fejezetek, valamint a történeti szakaszokat bevezető általános fejezetek azonban különös jelentőségűek. A könyv elején a szerző a prófétizmusra, mint jelenségre koncentrál, valamint a prófétát, mint olyat szociológiai háttérre helyezve vizsgálja, továbbá három kiváló fejezetben az izraeli prófétaság gyökereit és megnyilvánulási formáit mutatja be (eksztatikus és háborús prófécia), bőséges ókori keleti párhuzamokat is felsorakoztatva. Az utolsó főrész pedig a fogság utáni korra („Second Commonwealth") koncentrál – Blenkinsopp egyik legkedveltebb kutatási területe –, s bemutatja, hogyan élt tovább a fogság idején jelentősen átalakított prófétizmus a Második Templom idején, a júdai közösségben. Különösen érdekes itt azon szempont hangsúlyozása, hogy a perzsa kor Júdájának vallási-politikai eseményei hogyan csapódnak le egyes próféták (pl. Trito-Izajás) műveiben.

A kötet minden fejezete elején bőséges irodalomjegyzéket talál az olvasó – ez valamelyest kompenzálja (az amerikai szokás szerint a kötet végére helyezett) jegyzetek viszonylagos csekélységét. Összességében, a mű kiváló tudományos bevezetés, mi több, a teológiai oktatásban is bátran ajánlható segédkönyv.

ꕥ

James L. Crenshaw könyve szintén – amint címe is állítja – bevezetés; a szó hagyományos és kiváló értelmében véve az. Egyaránt haszonnal forgathatja, aki otthonosan mozog a tárgyalt kérdések széles irodalmában, éppúgy, mint aki tényleg be-vezetésként, a tárgykörről alapvető, átfogó ismereteket közlő műként veszi kezébe. Első fejezetei általánosan járják körbe az ószövetségi bölcsesség fogalmát és gyökereit. Szerzőnk a bölcsességi irodalmat Izraelben hivatásos bölcsek egy körülhatárolható, elit csoportjához köti, mint teszi azt rajta kívül számos egyéb kutató is, akik nyomatékosan aláhúzzák ilyen jellegű iskolák létezését is – nem csupán ókori keleti analógiák alapján – Izraelben (pl. Lemaire, Clements, Heaton, legutóbb a fogság utáni korszakkal kapcsolatban Chr. Schams).

A mű öt központi fejezete azokat a bibliai könyveket tárgyalja, amelyek a bölcsességi irodalom kategóriájába sorolhatók. Először a Példabeszédeket, Jób könyvét, majd a Prédikátort vizsgálja (szerzőnk utóbbihoz kiváló kommentárt is publikált, még 1987-ben, az *Old Testament Library* sorozatban). Irodalomelméleti és szerkesztéstörténeti kérdések mellett a művek teológiai képét is bemutatja, kiemelve lényeges tematikai sajátságaikat, valamint a könyvek egyes részeinek szerepét az adott mű egészének értelmezésében. Különösen érdekes a Prédikátor könyve tanításának háttereképpen leírt „a szerző öt alapvető meggyőződéseként" meghatározott tézisek bemutatása („a halál mindent megszüntet, a bölcsesség nem tudja elérni

végső célját, Isten megismerhetetlen, a világ megromlott, az önmagát ajánló élvezet"), melyek mindegyike az isteni jóságba vetett bizalom megrendüléséből származik, abból a negatív élményből, amellyel való küzdelemből a Prédikátor gondolavilága kiindul.

A hatodik és hetedik fejezet olyan írásokat tárgyal, amelyek felett – lévén deuterokanonikus, illetve pszeudepigráf kompozíciók – gyakran elsiklanak a szerzők. A hatodik fejezet Sirák fia könyvével foglalkozik, melynek jelentősége aligha alulbecsülhető, lévén elsőként kapcsolja tudatosan az egyébként kozmopolita indíttatású bölcsességet kifejezetten az Izrael népe történetében magát kinyilatkoztató Istennel, s hoz létre egy jahvisztikus indíttatású bölcsességi rendszert. A hetedik fejezet pedig a bibliikus bölcsességi irodalom utolsó darabját, a deuterokanonikus Salamon Bölcsességét mutatja be, valamint a Zsoltárok könyve azon darabjait, amelyek bölcsességi háttéren keletkeztek. Végül az apokrif művek és a qumrâni leletek bölcsességi irodalmi elemeit mutatja be – kár, hogy ennek a fontos területnek csak kevés hely maradt a könyvben.

Az utolsó két fejezet ismét általánosabb témák felé fordul, bemutatva a bölcsességi látásmód szerepét az ókori izraelita gondolkodás, s különösen a szkepticizmus kialakulásában; valamint a bölcsességi gondolkodás jelenlétét az Izraelt környező nagykultúrákban.

KEEL, Othmar, *The Song of Songs* (A Continental Commentary, ford. F.J. Gaiser), Minneapolis: Fortress Press 1994, ix + 308 pp., ISBN 0-8006-9508-0.

Az Énekek Éneke az Ószövetség azon könyvei közé tartozik, amelyhez – úgy gondolom – mindig különleges kihívás kommentárt írni. E mű valamiképpen *outsider*, kirí a kánoni Szentírás, de a zsidóság kánonon kívül fennmaradt irodalmának korpuszából is. Nem véletlen, hogy „kanonizálását" hosszas vita előzhette meg a zsidóságban, s szent könyvi státuszát végül is allegorikus értelmezhetőségének köszönhette, úgy zsidó, mint keresztény közegben. Pedig – s ez már az ókorban is egyértelmű volt nem egy vele foglalkozó szerző számára (lásd itt pl. a szír Mopszvesztiai Theodoroszt, az egyik legjelentősebb keleti ókeresztény exegétát) – az Énekek Éneke komponálásának eredeti szándékát tekintve távol állt attól, hogy misztikus mélységű információkat nyújtson Istennek, s az ő választott népének kapcsolatáról. Ugyanakkor kimeríthetetlen tárházát nyújtja annak az intim reflexiónak, amellyel az ókori Izrael a házasság, s a (nem pusztán spirituális) szerelem szféráját körülvette. Hatás- és értelmezéstörténete viszont a mű eredeti szándékához képest óriási utat járt be.

Othmar Keel, aki a svájci Fribourg egyetemének világszerte elismert professzora, azon kutatók nyomába lép, akik az Énekek Énekét a saját, ókori keleti kulturális hátteréből kiindulva kívánják megérteni, munkájának átfogó jellegét tekintve azonban, bizonyos szempontokból legalábbis, messze felülmúlja elődeit. Ezek közül saját maga négyet említ meg előszavában. Elsőként W. Rudolph klasszikus kommentárját (1962), aki a 19. század vége, 20. század eleje néprajzi indíttatású kutatásán alapulva, a művet mint népdalok csoportját határozza meg, szoros kapcsolatban Szíria-

Palesztina paraszti társadalmának lakodalmas szokásaival. G. Gerlemann (1965) értelmezésében az Énekek a „magasabb irodalom" kategóriájába tartoznak (műköltészet), s az ókori Egyiptom szerelmi költészetével rokoníthatók. M. Pope (1977) filológiai indíttatású hatalmas kommentárja a mű északnyugat-sémi vonatkozásait támasztja alá, elsődleges párhuzamokat az ugariti költészet irányában tárva fel. Végül G. Krinetzki (1981) elsősorban formai és mélypszichológiai vonatkozásokat kiemelve igyekszik megvilágítani az Énekek motívumait és metaforakincsét. Keel számára egyaránt legitimek ezen elődeinek megközelítési módjai, melyhez építően teszi hozzá a saját szempontját, azaz az ókori Kelet ikonográfiai hagyatékának gazdag tanúságát. Ennek a szempontnak a súlyát mi sem jelzi jobban, mint hogy a bő 300 oldalas kommentár 158 különböző illusztrációt tartalmaz. Bátran mondhatjuk, kevés kutató mozog ma otthonosabban az ókori keleti ikonográfia ismeretében Keel-nél, így e szempontra épülő kommentárja valóban nélkülözhetetlen segédeszköz az Énekek Éneke megismeréséhez.

Ami a kommentár bevezetéstani részét illeti, Keel a gyűjtemény legnagyobb részének megszerkesztését a Kr. e. 8-6 század közötti időre, Jeruzsálembe teszi, ugyanakkor a kialakulás összetettebb folyamatával számolva nyilvánvalóan lehetségesnek tartja későbbi darabok utólagos beillesztését a korpuszba. S míg a redakció helyének Jeruzsálemet tartja, megjegyzi, hogy a művet alkotó kompozíciók jelentős része az északi országrész területén keletkezhetett (ehhez vö. a 36. old. térképvázlatát a könyvben előforduló város és vidék nevekkel). A bevezetés 5-11. oldalai a könyv allegorikus átértelmezésének folyamatát tárgyalják, egyes rabbinikus iratoktól XII. Pius *Divino afflante Spiritu* enciklikájáig. Ami a könyv egészét átfogó költői szerkesztési elvet illeti, Keel tagadja ennek létét, a művet a szerkesztő által szabadon egymás mellé helyezett kompozíciók egészének tekinti. A bevezetés végén az Énekek teológiai értelmezésének alapelveit tárgyalja.

A kötet elismertségét jól mutatja, hogy több nyelvre is lefordították – ami kommentárok esetében nem gyakori. A jelen, jól sikerült és szép kiállítású angol változat mellett a '90-es évek végén a francia Le Cerf kiadó által elindított új kommentársorozatban is helyt kapott.

MILLER, Patrick D., *The Religion of Ancient Israel* (Library of Ancient Israel), Louisville, KY: Westminster John Knox Press – London: SPCK 2000, xx + 335 pp., ISBN 0-281-05381-2.

Magyar nyelven nemrég jelent meg Karasszon István könyve,[1] amely viszonylag kis terjedelme ellenére megbízható, és hazai körülmények között nélkülözhetetlen kézikönyve ennek a fontos, ám a kutató elé sok nehézséget állító tárgynak. Az olvasónak elég csak e könyv irodalomjegyzékét áttekintenie, hogy nyilvánvalóvá váljék számára: az ókori Izrael vallásának bemutatását célzó munkák nagy számban láttak napvilágot, különböző, kiváló szerzők tollából. E tény ismeretében kérdésként merülhet fel, hogy vajon van-e szükség egy újabb monográfiára e területen. A válasz természetesen igen, legalább két okból. Egyfelől, mint említettem az ókori

Izrael vallásának kutatása – talán meglepően hangzik, de különösen nehéz területe a bibliatudománynak. Elég pusztán annyit említeni, hogy a vonatkozó források egy része tendenciózusan, egyfajta sajátságos (Jahvista) szemszögből közöl információkat a kérdésről: ez az Ószövetség. A rendelkezésre álló források másik része, az epigráfiai és ikonográfiai anyag pedig egyrészt nem túl sok, másrészt pedig még sokkal nehezebben értelmezhető, mint a bibliai szövegek. Másfelől – amint ezt maga Miller is megjegyzi könyvének bevezetésében – az ókori Izrael vallásának bemutatásakor különösképpen lényeges, hogy az adott kutató milyen elemeket érez szükségesnek hangsúlyozottabban bemutatni, s mik azok, amelyeket másodlagosnak ítél. Ebből kifolyóan a tárgykör minden komoly ismerőjének vonatkozó munkája nagy fontossággal bír, Milleré nem különben.

Szerzőnk tudományos munkásságát tekintve több szempontból is várható volt egy ilyen jellegű mű elkészítése. Posztgraduális tanulmányai óta mindig is hasonló jellegű témák foglalkoztatták, kezdve a Harvard University-n elkészített disszertációjától[2] – melyek mentora az egyik legjobb angolszász ószövetséges és vallástörténész, Frank M. Cross volt (nem véletlen, hogy szerzőnk neki dedikálta e könyvet).

A mű anyagát öt nagy fejezetre bontva tárgyalja a szerző. Az első fejezet az Izrael nemzeti isteneként bemutatott Jahvével kapcsolatos vizsgálódásokat tartalmazza. Történeti, onomasztikai és ikonográfiai adatokat egyaránt felhasználva mutatja be Jahve fő jellemvonásait (harcos, király, bíró), ábrázolhatóságának kérdéskörét, majd Jahve viszonyát a nyugati sémi panteon egyéb képviselőihez. Különösképpen érdekes az, ahogy a később ortodoxszá váló Jahve kép történeti kialakulását kísérli meg magyarázni, továbbá azon alfejezet, ahol Jahve feminin vonásait vizsgálja, és a sok vitát kiváltott „Jahve és az ő Ašerája" (יהוה ואשרתה, a Kr. e. 9-8. századi, Kuntillet 'Ajrud-i és Khirbet el-Qôm-i feliratokon, de egy júdai sírban talált feliraton is) megnevezést értelmezi. A fejezetet záró két exkurzusban Jahve predominenciáját hangsúlyozza végig a biblikus Izraelben. A második fő fejezet az első anyagát vezeti tovább, az ókori Izrael vallásának típusairól tárgyalva. Két fő aspektust mutat itt be. Az első az ortodoxia – heterodoxia – szinkretizmus fogalomköre, a második pedig a kultusz különböző megnyilvánulási formái, úgymint családi, regionális és korai szövetségi kultuszok, majd Júda és Izrael állami kultuszai, végül pedig egy alfejezet a családi vallásgyakorlás és a hivatalos nemzeti vallás közötti összefüggésekről.

Szerzőnk már a bevezetésben is jelzi, hogy művének e két első fejezetét tartja a legfontosabbaknak, s valóban ezek az oldalak élvezetes olvasmánynak bizonyulnak, és sok tanulságot kínálnak azok számára is, akiknek nem ez az első ilyen jellegű munka, amit kezükbe vesznek. Megjegyzendő azonban, hogy a szerző alapvető premisszáját illetően maradhat némi kérdés az olvasóban, ti. hogy amikor általánosságban „ancient Israel's religion"-ról beszél, akkor e fogalommal elsősorban azt a képet jelzi, amit az ószövetség könyvei jelen állapotukban mutatnak be, s nem hangsúlyozza eléggé, hogy ez a kép egy bizonyos szempontból tendenció-

zusan megszerkesztett, viszonylag késői bemutatása a kérdésnek. Nyilvánvaló, hogy az Ószövetség az ókori Izrael vallását tükrözi, kisarkítottan fogalmazva azonban: az egyik ókori Izraelét. Természetesen azét, amelyről – a ránk maradt anyag természetéből kifolyóan – a legtöbbet tudjuk, de amiről azért nyugodtan megjegyezhetjük: korántsem az egyetlen volt, amely tény eleve óvatosságra int az olyan terminusok használatakor, mint ortodoxia és hasonlók. Miller könyvének anyaga emellett természetesen megbízható és kiválóan megírt bemutatása tárgyának.

A könyv másik három fejezete az előbbiekben bemutatott istenség és a személye körül kikristályosodott vallás bizonyos konkrét kifejeződési formáival foglalkozik, úgymint áldozatok, szentség és tisztaság, valamint vallási vezetés és a vallásgyakorlatban való részesedés, ahol egy mostoha témának – a nő szerepe az ókori Izrael vallásában – a kidolgozását különösen örvendetesnek tarthatjuk. A művet nagyon alapos jegyzetanyag zárja, s az egyes hivatkozások terjedelméből kifolyóan az is megérthető, hogy lábjegyzetek helyett ezúttal is kényelmetlen végjegyzetekkel került kinyomtatásra a könyv. Végül egy átfogó bibliográfia, és két mutató segíti egyrészt a további kutatást, másrészt a könyv anyagában való eligazodást.

Értékelésképpen – a megelőző kritikai megjegyzésen túl – annyit érdemes leírni, hogy a mű igen megnyerő kiállítású, a számos közölt ábra és kép nyomdatechnikailag kiváló, s a könyv értékét nagyban emeli. Ami a tartalmat illeti, külön aláhúzandó, hogy Miller tárgyalása folyamán végig nagy hangsúlyt fektet az izraelita vallás szociológiai aspektusaira – ami, túl a sorozat alapvető célján, szintén szerzőnk sajátja, lásd pl. Deuteronomium-kommentárját az Interpretation sorozatban, s amely szempont gyakran elkerüli a tárggyal foglalkozó szerzők figyelmét. Összegzésképpen: a mű mindenképpen ajánlható kézikönyv. Nem helyettesíti néhány korábban megjelent elődjét – gondolok itt különösképpen R. Albertz kétkötetes, németül és angolul is egyaránt hozzáférhető művére[3] – könnyű olvashatósága és kiváló témavezetése azonban az egyik legjobb bevezető vallástörténetté teszi.

(1) KARASSZON I., *Az óizraelita vallás* (A KGRE HTK Bibliai és Judaisztikai Kutatóintézetének kiadványai 6), Budapest 1994. (2) *The Divine Warrior in Early Israel*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1973. (3) ALBERTZ, R., *A History of the Israelite Religion in the Old Testament Period* (OTL, ford.: Bowden, J.), Louisville: WJKPress 1994.

PREUSS, Horst Dietrich, *Old Testament Theology* (OTL, ford. L.G. Perdue), Louisville, KY: Westminster John Knox Press 1995-1996, xii + 372 és ix + 438 pp., ISBN 0-664-21844-X.

Az Osiris könyvkiadó jóvoltából immár magyar nyelven is hozzáférhető Gerhard von Rad „Az Ószövetség teológiája" című, először 1957-1960-ban megjelent alkotása, amely, dacára közel fél évszázados múltjának, máig az egyik legjobb képviselője műfajának. Tudománytörténeti értéke mellett nyilván ez volt az egyik oka a kiadó azon döntésének, hogy az

ószövetségi teológia tárgykörében ezt a könyvet jelentette meg Magyarországon. Megjegyzendő azonban, hogy von Rad kétkötetes munkáját azóta több, hasonló, vagy bizonyos aspektusaiban rokon mű követte, melyek vagy eltérő szempontok kidomborításával, vagy újabb kutatási eredmények integrálásával kívánták a nagy klasszikust kiegészíteni vagy pótolni. Ami azt illeti, mindezen fáradozások ellenére, von Rad könyve máig nélkülözhetetlen alapmű – s bátran mondhatjuk ezt azután is, hogy. H.D. Preuss ugyancsak kétkötetes, figyelemre méltó munkáját kezünkbe vettük. Preuss műve a legfrissebb ószövetségi teológiának mondható, német eredetije 1991-1992-ben jelent meg, az angol fordítás, Leo G. Perdue professzor mesteri munkája 1995-1996-ban látott napvilágot az amerikai Westminster John Knox Press kiadónál, az Old Testament Library sorozat részeként. Ez talán önmagában jelzés a könyv kvalitását illetően. A sorozatnak ugyanis nemcsak kiváló kommentárok képezik részét (közöttük olyan alapművek, mint O. Kaiser Izajás- vagy C. Westeermann Deutero-Izajás-kommentárja, S. Japhet magyarázata a Krónikák könyveihez, vagy B.S. Childs kanonikus megközelítése az Exodushoz és legújabban Izajáshoz), hanem kiváló vallás- és teológiatörténeti művek is (R. Albertz és W. Eichrodt alkotásai).

Von Rad után ószövetségi teológiát írni persze nem könnyű, Preuss műve mindenesetre magáénak mondhat számos előnyös tulajdonságot. A bevezető fejezet tudománytörténeti áttekintése kiváló, a kötet anyagának felépítését tekintve pedig érthető, hogy miért a „Concerning the Center of the Old Testament" alfejezetben kulminál. Von Raddal ellentétben, aki visszautasította azt, hogy az Ószövetségben felismerjen bármilyen centrális témát, amely az összes többit koordinálja és értelmezi, Preuss ugyanis hangsúlyozottan kiemel egyet: a kiválasztás témáját. Ezzel két dolgot eredményez: egyrészt művét világosan és követhetően fel tudja fűzni e téma mentén, ami egyike a könyv értékeinek. Ugyanakkor pontosan ez a témaválasztás adja a mű leginkább vitatható aspektusát. Von Radnak ugyanis mindmáig igazat kell adnunk abban, hogy bármely ószövetségi téma abszolút centrális pozícióba helyezése önkényes döntés eredménye.

Preuss művének értékelésekor, meglátásunk szerint, ez a legfontosabb, figyelembe veendő szempont. Ha ugyanis a könyv eme „fixa ideájától" elvonatkoztatunk, ami marad: egy kiegyensúlyozottan és érthetően – ámbár egyes esetekben talán túlzottan konzervatívan – megfogalmazott, bibliográfiai szempontból mindenféleképpen *up to date*, az oktatásban, de a kutatásban is jól használható, megbízható kézikönyv.

ROSE, Wolter H., *Zemah and Zerubbabel. Messianic Expectations in the Early Postexilic Period* (JSOTSup 304), Sheffield: Sheffield Academic Press 2000, 285 pp., ISBN 1-84127-074-1.

Az elmúlt évtizedek tudományos érdeklődése egyre intenzívebben fordul a babiloni fogság utáni Izrael felé. A fogság vége és a hellenisztikus kor közötti, történetileg sok szempontból homályos, de a zsidóság életteli

teológiai és irodalmi aktivitása által jellemzett korszak egyre növekvő számú tanulmány tárgya. Wolter H. Rose tanulmánya – Oxfordban, 1997-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozott kiadása (melynek témavezetője a fogság utáni Izrael egyik kiváló ismerője, H.G.M. Williamson volt) – egy újabb, nagy fontosságú mű ezen a területen.

A közvetlenül a Babilonból való hazatérés utáni korszak júdeai közösségére vonatkozó egyik legérdekesebb kérdés az, hogy vajon hogyan viszonyultak a társadalom fogság előtti struktúrái, avagy legalábbis a dávidi monarchia ún. helyreállításának problémájához. A kutatók különböző megközelítéseket dolgoztak ki ezzel kapcsolatban, amelyek szinte mindegyike megegyezik abban, hogy Zerubbábelnek kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a zsidóság eme különleges korszakának első éveire jellemző várakozások kikristályosodásában. Aggeus és Proto-Zakariás bizonyos próféciáira alapozva számos kutató tartja, hogy e dávidi leszármazott alakját a kora fogság utáni zsidó közösségben úgy értelmezték, mint Dávid trónja legitim örökösét. Következésképpen úgy tekintettek rá, mint a helyreállított királyság vezető szerepére leginkább alkalmas személyre. Mások viszont e közösség bizonyos befolyásos köreinek királyság-ellenes szemléletmódját hangsúlyozzák – főképp a fogság alatt is Jeruzsálemben maradottakra gondolva – és Zerubbábel nyomtalan eltűnését a színtérről éppen e körök nézetei általános elfogadásával magyarázzák. E kutatók óvakodnak „helyreállításról" beszélni, hiszen gyakorlatilag semmi olyanra nem lelhetünk a fogság utáni Izraelben, ami bármilyen fogság előtti jellegzetesség helyreállításának lenne tekinthető. E vita egyik központi kérdése a két közvetlenül fogság után élt próféta említett jövendöléseinek (Zak 3,8-10; 6,9-15; Ag 2,20-23), valamint az adott történeti helyzetre és Izrael népe vezetésére vonatkozó nézeteiknek értelmezése. Rose könyve ezzel a kérdéssel foglalkozik. A szerző amellett érvel – figyelemreméltó világossággal és tiszta témavezetéssel – hogy e próféták váradalmai inkább egy nem meghatározott jövőbeni alakra vonatkoznak (akit Zakariás Cemah-nak nevez), mintsem a kortárs Zerubbábelre.

A könyv nyolc fejezetre oszlik. Az elsőben Rose áttekinti a Zakariás könyvében szereplő Cemah azonosítására vonatkozó kutatói véleményeket (vagy Zerubbábellel azonosítják [ezt ZZ-nézetnek nevezi: Zemah = Zerubbabel], vagy egy eljövendő alakkal [FF-nézet: Zemah = a Future Figure]), majd röviden vázolja a kora fogság utáni időszak történeti hátterét. Aggeus és Zakariás működésének idejét Kr. e. 520-519-re teszi (N.B. a Dárius második évének kérdését), és Jehúdot a Perzsa birodalom önálló közigazgatási egységének tartja, melyet független kormányzók irányítottak, ezek közé értve Zerubbábelt is (ezen önállóság ténye viszont megkérdőjelezhető). A fejezet harmadik részeként röviden érinti a proto-zakariási mű, és különösen Zak 1-6 redakciójának lényeges kérdését, amit majd az 5. fejezetben tárgyal bővebben.

A második fejezetben Rose rámutat, hogy Zakariás mindkét Cemah-jövendölése nagyobb szövegegységek részét képezi, amelyek papokhoz, pontosabban Józsua főpaphoz címződnek. E papi vonatkozásokat Rose

úgy értelmezi, mint jelet, mely garantálja a jövendölés Jahve általi beteljesítését. Józsua „megkoronázását" – az *'ăṭārāh* szó szemantikai hátterének kiváló analízise után – szintén ebben az irányban értelmezi. Ekképpen érvelve Rose ezt a „koronázást" nem tekinti a diarchia kérdésével kapcsolatban állónak. A következő, harmadik fejezet a *semaḥ* szó aprólékos lexikális elemzése, a szerző folyóiratunk jelen számában megjelent cikkében is olvasható konklúziókkal, amelyek alapján nyilvánvaló a terminológiai különbség a Cemah-jövendölések és Iz 11,1 között. (Utóbbi versre a ZZ-nézet képviselői állandóan utalnak.) E fejezet anyaga közvetlen előkészülete a következőnek, amely valamiképp a könyv magvát alkotja: ebben Cemah azonosítását tárgyalja.

A 4. fejezet során Rose először Cemah-nak a Zak 3. és 6. fejezetében található előfordulásait elemzi, különös figyelemmel a Jeremiás könyvében található egyéb Cemah-jövendölésekre (Jer 23,5 és 33,15), majd a saját pro- és kontra érveit sorakoztatja fel a ZZ-nézettel szemben – amit teljességgel tévesnek ítél –, majd a FF-nézet mellett. Arra a következtetésre jut, hogy a Cemah-jövendölések ahelyett, hogy royalisták lennének (s így Zerubbábelre vonatkoznának), inkább messiásiak, a szó tágabb értelmében (amint azt a 22-23. oldalakon meghatározta), és egy jövőbeli alakra vonatkoznak. Az ötödik fejezet – amely a megelőzőhöz szorosan kapcsolódik – egy fontos lépést tesz visszafelé a Cemah-jövendölések irodalomtörténetében. Eddig Rose a jövendölések jelenlegi szövegét vizsgálta. Most annak a lehetőségét feszegeti, vajon meg lehet-e állapítani a jövendölések szövegösszefüggése kialakulásának fázisait. Ez egy fontos szempont számára, hiszen nem egy, a proto-zakariási korpusz redakciótörténetét vizsgáló kutató a könyv bizonyos szakaszait – beleértve a Cemah-jövendöléseket – a jelen kontextusukban másodlagos pozícióval bíróknak, s azok előtt keletkezetteknek tart. Amennyiben ez a vélekedés helytállónak bizonyulna, a FF-nézet legalább egy érve (Cemah következetes jövőbeni értelmezése) veszítene erejéből. A kérdéses szövegek gondos elemzése után Rose arra jut, hogy a szakaszok másodlagos volta mellett szóló érvek nem kényszerítő erejűek. Tagadja, hogy a Cemah-jövendölések akár másodlagos természetűek lennének, akár egy későbbi redaktor által újra-írásra kerültek volna.

A hatodik fejezet a Cemah-jövendölésekről Zak 4,14 felé fordul, ahol a „két felkentről" (szó szerint az „olaj két fiáról") szóló passzus található. E szakaszt általánosan úgy értelmezik, mint a királyi és papi felkent személyek (Zerubbábel és Józsua) diarchiájára vonatkozót. E szakasz értelmezésének kérdése nem csak Rose nézőpontjából fontos (Zerubbábel alakjának kérdése), hanem a fogság utáni messiási váradalmak problematikájának tágabb szempontjából is, melyeknek e vers szintén standard hivatkozási pontja. Rose meggyőzően érvel a *b'nê yiṣhār*-nak, mint „felkenteknek" az értelmezése mellett, mely oly sajnálatosan belegyökeredzett a kutatói köztudatba L. Köhler 1928-ban megjelent tanulmánya óta. Rose úgy értelmezi a *b'nê yiṣhār*-t, mint mennyei lényeket, akik feladata a látomásban szereplő mécstartót olajjal ellátni, azaz ezeknek az alakoknak a politikai vagy eszkatológikus diarchiához nem sok közük van.

Az utolsó előtti fejezet az Ag 2,20-23 Zerubbábel-jövendölésére koncentrál. Ez ismét egy fontos szakasz Rose kutatásában, mert Aggeus – Zakariás kortársa – explicite megnevezi Zerubbábelt könyvének záró jövendölésében. Szerzőnk e fejezetében kimutatja, hogy a *hôtām* („pecsétgyűrű") Aggeus által használt képe sem királyi, sem royalista konnotációkat nem hordoz szükségszerűen. Sokkal inkább Jahve védelmező viszonya Zerubbábelhez az, amit a próféta itt kidomborít, tehát erre a versre alapozva gyakorlatilag semmi sem mondható Aggeusnak Zerubbábel hivatalát érintő nézeteiről.

Összefoglalva ezen aprólékos gonddal megírt tanulmány olvasásakor ért benyomásainkat, azt mondhatjuk, néhány jellemzője valóban különös értéket biztosít neki. Elsőként a szerző következetes és világos érvelése, mely végigfut a könyvön, valamint a részletekbe menő és átfogó analízisei lexikográfiai-szemantikai kérdések tárgyalásakor. Természetesen találni olyan szakaszokat is, ahol Rose érvelése nem teljességgel meggyőző, avagy ahol megkérdőjelezhető nézeteket tesz magáévá (pl. Júdea politikai státuszának már említett kérdése, avagy a redakciótörténeti fejezet anyagának feldolgozása). Ezek azonban nem csökkentik a könyv végső eredményeinek értékét és fontosságát.

2. *Intertestamentica*

CHARLESWORTH, James H. (ed.), *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Volume 1: Rule of the Community and Related Documents* (PTSDSSP 1), Louisville, KY: Westminster John Knox Press – Tübingen: J.C.B. Mohr 1994, xxiii + 185 pp., ISBN 0-664-21994-2.

A princeton-i James Charlesworth neve eddig is elsősorban szerkesztői tevékenysége révén volt szélesebb körökben ismert, annak ellenére, hogy számos kiváló tanulmány szerzője is. Említett hírnevét – eddig – elsődlegesen az a kétkötetes gyűjtemény biztosította (*The Old Testament Pseudepigrapha*), amely megjelenése óta az általánosan használt kommentált teljes fordítása az ószövetségi kánoni könyvek melletti apokrif (protestáns szóhasználattal pszeudepigráf) műveknek, s nem csupán angolszász nyelvterületen. Charlesworth új sorozata sok szempontból hasonlít erre a mára klasszikussá vált kiadványra.[1] 1: a tervezett kötetek ismét egy teljes korpuszt – ezúttal a holt-tengeri tekercsekét – kívánják felölelni. 2: minden művet lényegre törő, azonos szempontok szerint megírt bevezetőkkel látnak el, amely az adott irat megértésének hátteréhez leginkább elengedhetetlen információkat biztosítják (úgymint tartalma, szövege és eredeti nyelve, keletkezése, története, teológiája, viszonya egyéb művekhez, szövegkritikai problémái, válogatott irodalomjegyzék). 3: a művek fordításai alapvetően szöveghűek, ugyanakkor a nem szakember olvasó számára is könnyen érthetőek. 4: a fordításokat számos jegyzet magyarázza. 5: a munkát egy nagyszámú, nemzetközi kutatócsoport végzi. A sorozat ugyanakkor egy nem jelentéktelen újdonsággal is rendelkezik, mégpedig azzal,

hogy a művek eredeti szövegét is tartalmazza, sok kritikai lábjegyzet kíséretében.

A szerkesztő a sorozatot 10 kötetesre tervezi (két kiegészítő, konkordancia-kötettel), az első az alábbiakat tartalmazza: 1: a Közösség Szabályzata (1QS) és vonatkozó töredékek a 4. barlangból, és egy további lehetséges töredék az 5. barlangból (1-107. old.); bevezetés és fordítás J.H. Charlesworth, héber szöveg E. Qimron. 2: a Gyülekezet Szabályzata és az Áldások Szabályzata (1QSa és 1QSb, 108-131. old.); J.H. Charlesworth és L.T. Stuckenbruck. 3: egy szektariánus szabályzat, rendelkezések és szabályok (5Q13; 4Q159; 4Q513, 132-175. old.); L.H. Schiffman. 4: Tisztulási Szabályzat (4Q514, 177-179. old.); J. Milgrom. A közreműködők alapvetően megbízható munkáját dicséri a kötet, ugyanakkor bizonyos tendenciák kritikai megjegyzésekre adnak okot, különösen a Közösség Szabályzatának kiadásával kapcsolatban. Konkrétan, az alapvetően textuális és filológiai irányultságú jegyzetanyag bár akkurátus pontossággal jelzi a felmerülő variánsokat, ezekkel kapcsolatban semmilyen közelebbi eligazítást nem ad, ugyanakkor hiányzanak a vonatkozó szakirodalmi utalások, amelyek alapján az olvasó maga tudná megítélni az egyes variánsok viszonyát a főszöveghez. Ez különösen olyan esetekben lenne fontos, amikor az adott variáns lényegesen eltér az 1QS szövegétől, illetve korábbi szöveghagyományt tanúsít. A fordítások alapvetően jók. A héber szöveg gondosan került kiadásra, ámbár a használt betűtípusnál jobban olvashatót is találhatott volna a kiadó. Az irodalomjegyzékek általában nem kielégítő mennyiségű hivatkozást tartalmaznak. És természetesen, a kötet a DJD 26 megjelenése előtt került kiadásra, tehát a 4QS kéziratoknál nem tudta felhasználni az *editio princeps* szerkesztőinek eredményeit,[2] ami súlyos hátránynak bizonyul.

Pusztán az első kötet alapján az alábbi általános megjegyzéseket érzem szükségesnek. Ami a felölelt korpuszt illeti: ez a qumrâni leletek anyaga, nem pedig a „holt-tengeri tekercseké". Ez utóbbiba ugyanis beletartoznának az egyéb, vonatkozó helyekről előkerült iratok, mint pl. Maszada, Murabba'at, Nahal Hever, stb. Ezek viszont szemmel láthatóan nem képezik részét a sorozat anyagának (leszámítva a *Szombati égőáldozat dalainak* maszadai kéziratát). Az anyag elrendezése ugyancsak hagy kérdéseket, pl. nem világos, milyen okból sorolták az 5. kötet (*Thanksgiving Hymns and Related Documents*) anyaga közé a 4Q242, 4Q252 jelzetű szövegeket; avagy a 7. kötetbe (*Temple Scroll and Related Documents*) a 4Q521-et? Ugyancsak kérdéses a 4Q427, 4Q471b és 4Q491 frg. 11 különböző kötetekbe való beosztása, holott ugyanazon szövegnek különböző hagyományait képviselik.

Pozitívumként könyvelhető el a kötet elején közölt „consistency chart", azaz 65 olyan kifejezés listája, melyeket a kötetek során végig ugyanazzal az angol terminussal kívánnak fordítani. Bizonyos kulcs-kifejezések esetén ez az eljárás üdvözlendő, remélhető, hogy korlátjai esetén a fordítók nem ragaszkodnak majd mereven hozzá. Az itt javasolt terminusok általánosan jók, problémát talán csak a העת-hez hozzárendelt „the Endtime" jelent, ami már értelmez, mintsem fordít. Ugyanígy, fontosnak látnám a משיח felvételét a listára, mégpedig az általános „anointed one" jelentéssel,

nem pedig „Messiah"-ként, amely tituláris fordítás megint csak beleolvasásokra ad okot bizonyos helyek esetén (lásd éppen e kötetben az 1QS 9,11-et). Ezekkel szemben viszont kifejezetten helyeselhető az a választás, miszerint a מורה הצדק terminust „Righteous Teacher"-nek és nem pedig „Teacher of Righteousness"-nek fordítják (az indoklást lásd a xi. oldal 1. lábjegyzetében).

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e sorozat felülmúlja az általánosan használt kétnyelvű kiadásokat (Lohse, García Martínez – Tigchelaar) aprólékos jegyzetanyagával és viszonylag hibátlan héber szövegével. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a fordításokat illetően találni jobbat nála, úgy a Geza Vermes féle, mint F. García Martínezé inkább ajánlható. És természetes, hogy a sorozat nem helyettesíti a hivatalos *editio princeps*-eket a DJD köteteiben. Oktatási célokra, valamint arra, hogy az érdeklődő minél teljesebb képet kapjon a qumrâni kéziratok tartalmáról a sorozat ezen első kötete viszont kiválónak bizonyul.

(1) A szerkesztő saját előzetes értékelése a Princeton Project-ről hozzáférhető két tanulmányában, lásd CHARLESWORTH, J. H., „The Princeton Theological Seminary Dead Sea Scrolls Project", in *Qumran Questions* (BSem 36, idem., ed.), Sheffield: Academic 1995, 13-19 (eredetileg 1992) és IDEM, „Morphological and Philological Observations: Preparing the Critical Text and Translation of the *Serek Ha-Yahad*", in *Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site* (ANYAS 722, Collins, J. J., *et al.*, eds.), NewYork: The New York Academy of Sciences 1994, 271-283. (2) ALEXANDER, P. – VERMES, G., *Qumran Cave 4. XIX: 4QSerekh Ha-Yahad* (DJD 26), Oxford: Clarendon Press 1998.

Qumran Cave 11. II: 11Q2-18, 11Q20-31 (DJD 23, García Martínez, F., *et al.*, eds.), Oxford: Clarendon Press 1998, xv + 487 pp., liv plates, ISBN 0-19-826959-5.

A holt-tengeri tekercsek kiadására indított „hivatalos" sorozat, az oxfordi *Discoveries in the Judaean Desert* – hála a tekercsek kiadói politikáját illető változásnak – a kilencvenes évek során megújult lendületet kapott, minden korábbinál nagyobb ütemben publikálva a töredékeket feldolgozó tudóscsoport munkájának eredményeit. Míg az 1955-1990 közötti időben mindössze hét kötet látott napvilágot, a kilencvenes évektől kezdve több mint 20 új kötet hagyta el a nyomdát, s így lassan a teljes fellelt anyag, hozzáértő kutatók kiadásában, hozzáférhetővé válik mindenki számára. Ez különösképpen örvendetes tény, hiszen a leletek körül gyűrűző botrányos szellemi vakvágányok lezárása csak a fellelt anyag szakszerű kiadása után, és annak segítségével lehetséges. A következőkben a DJD sorozat három újabb kötetét ismertetjük, melyek mindegyike különösen fontos szövegeket ad közre.

A sorozat 23. kötete a qumrâni 11. barlang anyagának eddig még hivatalos kiadás formájában meg nem jelent anyagát tartalmazza. Mint közismert, ez a barlang szolgáltatta (a 4. és az 1. után) a legnagyobb mennyiségű szövegleletet. Ezek közül négy nagyobb kompozíció már korábban kiadásra került: a 11QPs[a] jelzetű nagy jelentőségű zsoltár-tekercset 1965-ben, az ún. Templom-tekercset 1977-ben, a paleo-héber írással fennmaradt

Leviták könyve tekercset 1985-ben, míg a Jób könyvének targumát 1971-ben bocsátották közre. Az első kettő nem szerepel a jelen kötetben (a 11QPs[a] ugyanezen sorozat negyedik köteteként látott napvilágot, a Templom-tekercs és a paleo-héber Leviticus definitív kiadásként jelent meg), a Jób-targumot viszont újra feldolgozták a kiadók. A munka oroszlánrésze a groningeni egyetem Qumrân-Intézetében zajlott: a 11. barlang anyagának kiadási jogát a Holland Királyi Tudományos Akadémia (KNAW) szerezte meg. A feldolgozás a tavaly sajnálatosan elhunyt groningeni Adam S. van der Woude, egy sokoldalú és felkészült tudós vezetésével indult meg. Van der Woude – azon túl, hogy a '60-as évek elején a Qumrân-Intézet megalapításával elsőként hozott létre egy olyan állandó intézményt, amely kifejezetten a holt-tengeri tekercsek kutatására specializálódott, s működik máig eredménnyel – nem csupán tudományszervezési kezdeményezésével írta be nevét a kutatástörténetbe, hanem mint elsőrangú exegéta, s a korai zsidóság eszmetörténetének egyik legalaposabb ismerője. Ami a jelen kötet anyagát illeti, számos töredék az ő előzetes kiadásainak eredményein alapszik, illetve azoknak a tanulságait felhasználva kínál megalapozott rekonstrukciókat. Van der Woude-t a kiadás koordinálásában – nyugdíjba vonulása után – az Intézet új igazgatója, F. García Martínez, a qumranológia legelismertebb nemzetközi szaktekintélye követte.

A kötet általános felépítése a sorozatnál megszokott formátumhoz igazodik. Minden egyes szöveg tárgyalása a fennmaradt töredékek fizikális állapotának bemutatásával kezdődik, majd egy tartalmi áttekintés következik, ezután pedig megjegyzések az írás paleográfiai sajátosságait, helyesírását és nyelvtani jellemzőit illetően.

A DJD 23. kötete 29 szöveget tartalmaz. A Jób-targumot is beleszámítva – melynek jelentőségét az biztosítja, hogy műfajának legkorábbi fennmaradt képviselője – közülük 9 bibliai szöveg: a Lv, Dt, Ez egy-egy példánya, valamint a Zsoltárok könyvének öt különböző másolata (közülük egy, a 11Q5, frgs. E és F a 11QPs[a]-hoz tartozó anyag, melyet a nagy tekercs hivatalos kiadásának megjelenése után azonosítottak csak). A kötet nem biblikus szövegei közül a legfontosabbak az alábbiak.

11Q11: apokrif zsoltárok gyűjteménye, melyek közül három démonűző költemény, a negyedik pedig a Ps 91 egy változata. E. Puech korábban a tekercstöredék egészét, mint exorcista rituálét azonosította, s bár gyakorlati *Sitz im Lebenjét* illetően felmerülhetnek bizonyos kételyek, nem valószínűtlen, hogy ezeket a kompozíciókat valóban démonűzésre használták. 11Q12: a Jubileumok könyve eredeti, héber nyelvű változatának töredékei, a mű negyedik, ötödik, és tizenkettedik fejezetének részletei. 11Q13: a híres Melkizedek-pešer, az eszkatológikus kor háborújának leírása, amelynek pozitív főhőseként egy Melkizedek nevű angyali lényt jelöl meg, valamint a Deutero-Izajásnál említett örömhírhozót mint az eszkatológikus Mózes redivivust azonosítja. A töredékek 1965 óta ismertek előzetes kiadásban. 11Q14: szintén az eszkatológikus háború eszméjét hordozó töredékek, a harc végén mondandó áldásokat tartalmaz – a 4Q285 egy másik példánya. (A 4Q285 az a töredék, mely az eszkatológikus háború végső stádiumát –

többek közt az ellenség vezérének a Közösség Fejedelme általi kivégzését is – bemutatja, s amely töredékesen megőrzött állapota miatt az egyik legvitatottabb szövegként került be a '90-es évek kutatástörténetébe. Egyes kutatók ugyanis az említett kivégzést úgy értelmezték, mint amit a Közösség Fejedelme szenved el, s ezt szoros kapcsolatba hozták a kialakuló kereszténység meghaló üdvösségközvetítőjének eszméjével.) 11Q18: arám nyelvű szöveg, amely az eljövendő, eszkatológikus Jeruzsálem leírását tartalmazza (nem qumrâni eredetű, ugyanakkor a Közösség számára kedves irat, amit az is bizonyít, hogy a holt-tenger menti barlangokból 6 különböző kézirata maradt fenn). A mű, amint azt egy a 4. barlangból előkerült töredéke (4Q554) tanúsítja, szintén tartalmazott az eszkatológikus háború leírásánál használt bizonyos elemeket. A 11. barlang e töredéke a Templomról, és az ott bemutatott áldozatokról őrzött meg részleteket. 11Q20: a Templomtekercs egy másik kézirata, mely fontos tanújele annak a ténynek, hogy a Közösség könyvtárában ugyanazon művek időnként különböző „kiadásaikban" egymás mellett is hagyományozódhattak.

Ami a kiadók által a töredékekhez fűzött kommentárokat illeti, azok lényegre törők és óvatosak; a kiadók az előzetes kiadások számos tévesnek bizonyult olvasatát és következtetését újraértékelték. A magyarázatok – követve a sorozat általános karakterét – elsősorban textuális természetűek, s ebben jelen kötet különösen purista tendenciát mutat, aminek kétségtelen előnye, hogy nem bonyolódik megkérdőjelezhető értelmezések közlésének hibájába. A kötet végén lévő táblák fotói általában kiváló minőségűek, sajnálatos viszont, hogy a Melkizedek-pešer fotokópiája nem a megfelelő nagyításban, és minőségben került kinyomtatásra, ami megnehezíti különösen első sorainak, valamint a 3. hasáb szinte egészének olvasását. Továbbá, a kötetben használt szír karakterek minősége rendkívül rossz, amit a recenzens különösképpen furcsáll, ismerve egyébként a kiváló oxfordi kiadó minőségi erényeit.

Qumran Cave 4. XX: Poetical and Liturgical Texts, Part 2 (DJD 29, Chazon, E., *et al.*, eds.), Oxford: Clarendon Press 1999, xii + 478 pp., xxviii plates, ISBN 0-19-827005-4.

Bármely vallási közösség életének és nézeteinek megismeréséhez elsőrendű fontosságú azoknak a szövegeknek a vizsgálata, amelyeket liturgikus életük részeként használtak, s amelyekben közös identitásuk talán legmélyebb, s sokszor legmisztikusabb módon is, lereagálódik. A qumrâni Közösség irodalmi hagyatékában számos költői mű maradt ránk, melyek közül többnek kifejezetten liturgikus jellege van. Ezek némelyike valószínűleg nem volt gyakorlati használatban, ám az esetek legnagyobb többségében jó okunk van feltételezni, hogy a liturgikus műfaj valóban egy közösségi istentiszteleti vagy egyéb rituális *Sitz im Lebent* tanúsít. A DJD sorozat 29. kötete a 4. barlangból származó liturgikus és költői szövegeket ad közre, s ezzel teljessé teszi a qumrâni barlangokból előkerült ilyen jellegű művek palettáját.[1]

A kötet törzsanyagát két kompozíció kéziratai szolgáltatják, a *Hôdāyôt* és a *Barkhi Nafshi* („Áldjad én lelkem") című művek anyaga. A *Hôdāyôt* hat különböző kézirata került elő a negyedik barlangból, kiadójuk a kanadai Eileen Schuller. E töredékek nagyon lényeges adalékokat szolgáltattak a *Hôdāyôt* legteljesebb, első barlangból előkerült kéziratának rekonstruálásához és értelmezéséhez, s rámutattak arra, hogy ez a Közösség számára oly fontos dokumentum szintén több változatban élt egymás mellett. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy a *Hôdāyôt* konkrét liturgikus használatával például nagyon óvatosan kell bánni, hiszen a mű különböző változatai közül nehéz megmondani, melyiknek biztosítható prioritás, akár szövegtörténeti, akár egyéb szempontból. Egyes gyűjtemények, mint pl. a kifejezetten közösségi kompozíciókat tartalmazó 4QH[a] erőteljesebb liturgikus hátteret mutat, mint pl. az 1QH. A negyedik barlang *Hôdāyôt*-töredékei rendkívül károsodott állapotban maradtak fenn, hosszabb összefüggő szövegrészletet kevés tartalmaz közülük. Amelyik igen, az viszont különösen fontos, pl. a 4Q427 7. töredéke, amely az ún. „Öndicsőítő himnusz" egy recenzióját tartalmazza. Ennek a himnusznak egy másik töredékét szintén tartalmazza a kötet, mégpedig két kiadásban is, mint 4Q431 frg. 1, és mint 4Q471b, előbbi ugyancsak Schuller, utóbbi E. Eshel gondozásában, akinek – megjegyzendő – a szöveg töredékeinek elhelyezését illető rekonstrukciói nem kifejezetten szerencsések, s a kompozíció-töredék 4Q431 frg. 1-ként való kiadása kétségkívül a jobban sikerült.[(2)]

A *Barkhi Nafshi* kompozíció a hivatalos kiadásban öt kéziratban (4Q434-438) szerepel, az eredetileg ugyanide sorolt 4Q439 jelzetű szöveget a kiadók külön műként határozták meg, s mint „Egy vezető siralma" publikálták ugyanebben a kötetben. A *Barkhi Nafshi* hálaadó himnuszokat tartalmaz, a Ps 103-104 stílusát imitálva. A kiadók a zsoltárok, e töredékek, valamint egyéb korai zsidó kompozíciók összevetése alapján kifejezetten egy „*Barkhi Nafshi* műfaj" meglétét posztulálják. A töredékek tartalma, túl a közös hangnemen, mely Istenhez fordul, második személyben megszólítva Őt, s hálát ad szabadításért és megtartásért, változó. A 4Q434 második töredéke a zsidó imádság fejlődésének fontos tanújele, amennyiben a gyászolók által az étel után mondott áldás rabbinikus zsidó imádságának legkorábbi hagyományformáját látszik tükrözni. A 4Q436 bölcsességi szókincset is használ, és Isten hatalmát hangsúlyozza, amellyel tudást és értelmet ad. Egyes helyeken a hálaadók megnevezik magukat, ilyenkor a szegény, alázatos, elnyomott terminológia kerül elő, amely a mű qumrâni szereztetésének irányába mutathat. Ugyancsak erre utalhat az, hogy a hálaadók magukat a pogányok közé rejtetteknek mondják. Istent Adonáj-nak szólítják meg, a tetragrammot egyáltalán nem használják.

Kiemelendő továbbá a kötet anyagából a 4Q393 jelzetű szöveg (D. Falk kiadásában), amely egy bűnbánati imádság. Többes szám első személyben fogalmazva, szerzői második személyben szólítják meg istent, s visszatekintenek az (üdv)történeti múltra. Az imádság hangneme, témái és felépítése abba a fogság utáni csoportba sorolja, amelyet az Ószövetség olyan bűnbánati imádságai alkotnak, mint Ezd 9,6-15; Neh 9,6-37; Ps 106;

Dn 9,4-19, Bár 1,15-3,8, vagy a Qumrânban megőrzött 4Q504 5,1-7,2. Ugyancsak megjegyzésre méltó a már említett 4Q471b jelzetű rövid töredék (E. Eshel gondozásában), mely a Közösség személyes istenkapcsolatának misztikus mélységeit, vagy pedig egy kiváltságos individuum felmagasztalását tükrözi. E szöveg szerzője többek közt az alábbi szavakkal dicsekszik: „Semmilyen tanítás nem mérhető az én tanításomhoz... Ki olyan a mennyei lények közt, mint én?... Én vagyok a Király kedveltje, a szentek társa..."

A kötetet a szokásos konkordancia zárja, valamint a tárgyalt töredékek jó minőségű fotói. Újdonságként pedig öt kihajtható melléklet, amelyek segítségével a *Hôdāyôt* szövegek helyreállítása könnyebben áttekinthetővé válik.

(1) Lásd még újabban ESHEL, E., *et al.*, *Qumran Cave 4. VI: Poetical and Liturgical Texts, Part 1* (DJD 11, Oxford: Clarendon 1998). (2) A bonyolult szöveg legutóbbi feldolgozása WISE, M. O., „מי כמוני באלים, A Study of 4Q491c, 4Q471b, 4Q427 7 and 1QH[a] 25:35-26:10", in *DSD* 7 (2000), 173-219.

Qumran Cave 4. XXI: Parabiblical Texts 4: Pseudo-Prophetic Texts (DJD 30, Dimant, D., ed.), Oxford: Clarendon Press 2001, xiv + 278 pp., xii plates, ISBN 0-19-924542-8.

E kötet a negyedik, és egyben utolsó azok közül, melyek a qumrâni barlangokból előkerült ún. „parabiblikus" szövegeket adják közre. Ezek a művek arról az intenzív érdeklődésről tanúskodnak, mely a korai zsidóságot az Ószövetségben összegyűjtésre kerülő történetekhez és személyekhez fűzte, s amely sok esetben alkotó kiteljesedést is kapott, amennyiben anyagukat újradolgozták, és szabadon alakítva továbbformálták őket. Az így létrejött irodalmi műfajnak, az ún. újraírt bibliának számos fajtája maradt ránk különböző közegekből. Ezek szerzői egy adott bibliai könyvet dolgoznak újra, vagy érdeklődésük középpontjában egy konkrét múltbeli személyiség áll, s az ő alakja szolgál mondanivalójuk kifejtésére. A fogság utáni kor teológusai számára ez volt az a pont, amely a prófétai személyek iránti egyre élénkülő érdeklődést elindította. A próféták ugyanis – inspirált karakterüknél fogva – mindenki másnál alkalmasabbak voltak arra, hogy a szájukba adott szöveget hitelesítsék címzettjeik számára. Ezt annál is könnyebben tehették, mivel a prófétai jelenség már rég perifériára szorult a választott nép körében, az írópróféták viszont, már csak szellemi hagyatékuk gondos továbbadása folytán sokkal nagyobb tekintélynek örvendhettek, mint akármikor életük folyamán. A qumrâni barlangok ilyen műveket is szép számban hagytak ránk, az iratok a következő próféták, vagy prófétai karakterrel felruházott személyek tekintélyét idézik fel: Mózes, Dávid, Illés, Elizeus, Jeremiás, Ezekiel, Dániel. A pszeudepigrafa szerző vagy direkt módon a választott prófétával mondatja el tanítását, vagy az illető személy élettörténetének újraírt jeleneteivel próbálja közölni azt. Jelen kötetben a Jeremiás és Ezekiel könyvéhez, illetve alakjához fűzött pszeudobiblikus töredékek kerültek kiadásra.[1]

A töredékek kiadója, Devorah Dimant az izraeli Haifa egyetemének tanára, fő érdeklődési területe a qumrâni iratok, valamint tágabb szempontból a korai zsidóság apokaliptikus hagyatéka, illetve az a mód, ahogy a korai zsidóság egyes csoportjai az általuk szentírásnak tartott műveket kezelték, felhasználták és alakították. E témákban évtizedek óta eredményesen kutat, melyet hasznos publikációk egész sora bizonyít. E kötet méltán nevezhető szakmai karrierje egyik legkiemelkedőbb állomásának.

A Pszeudo-Ezekieli iratcsoport öt kézirata kapott helyet a kötetben. A 4Q385 és 4Q386 jelzetűek a legjelentősebbek közülük. Előbbi a kiszáradt csontmező ezekieli látomását úgy értelmezi, mint az igazak jövendő megjutalmazását, pontosabban feltámasztását. E szakasz fontosságát egyrészt az biztosítja, hogy a 4Q521 jelzetű szöveggel együtt egyetlen qumrâni tanúbizonysága a feltámadás hitének,[2] másrészt pedig Ezekiel 37. fejezete anyagának a legelső, feltámadásra vonatkozó értelmezését tartalmazza, azt az értelmezést, mely később teljesen általánossá válik a keresztény és zsidó exegézisben. A szöveg aztán tovább építkezik Ez 37-38 alapján, az eszkatológikus háború és szabadítás gondolatát felvéve, majd egy ígéretet beiktatva arról, hogy a tárgyalt események bekövetkeznek. A szöveg ezek után a *merkaba*-látomást tartalmazza, ami viszont a kánoni Ezekiel könyvének a legelején helyezkedik el. A 4Q386 megőrződött töredékei szintén a csontmező látomásával kezdődnek. Ezután egy a bibliai könyvtől független látomás következik az elpusztított Izraelről, majd Isten válasza Ezekiel kérdésére Izrael jövőjéről, és Babilon megítéléséről. Az irat több kapcsolódási pontot kínál a szeleukida királyok Izrael feletti uralmával.

A Jeremiás személyéhez kötődő egyes iratokat már volt módomban bemutatni a magyar közönség számára (lásd 1. jegyzet), akkor még csupán előzetes kiadásokat használhattam. A műben, melynek hat különböző kézirata maradt fenn, érdekesen keverednek a múlt, a jelen és az eszkatológikus jövő történetének elemei. Ami magát a prófétát illeti, a szövegek négy dologban látszanak közös tulajdonsággal felruházni Jeremiást, ezek mindegyike olyan elem, ami a qumrâni Közösség gondolkodása számára fontos volt, s ha a Jeremiás-apokrifa nem is magának a Közösségnek a terméke, mindenképpen abból a szellemi közegből eredeztethető, amelyből a Közösség is kialakult. Jeremiás tehát a) Prófétaként Isten szavát közli, mégpedig a szövetséggel kapcsolatos etikai követelményeket. A qumrâni Közösség, amely magát az Új Szövetségnek tartotta (lásd pl. CD 6,19; 8,21; 19,33-34), egészen természetes vonzalommal fordulhatott ahhoz a személyhez, aki a szövetségnek megfelelő életvezetés közlésének letéteményese. b) A szövegeken Jeremiás a diaszpórában tartózkodik. Qumrân teológiája az ő saját pusztai létüket mint száműzetést (még ha önként vállaltat is) értelmezte. S ez a fogságban lévő Jeremiás c) megállás nélkül a templom sanyarú állapotát, pusztulását siratja. A Közösség viszonya Jeruzsálemhez és Templomának akkori állapotához alapvetően negatív volt, ugyanakkor annak üdvtörténeti távlatait nem tévesztették szem elől, s várták annak – eszkatológikus – helyreállítását. d) Legvégül, a szövegek halványan Mózesre utaló allúziókat kapcsolnak Jeremiás személyéhez. Mózes alakja az

intertestamentális korban meglehetősen nagy piedesztálra emelkedett, s nem csak mint a múlt, hanem mint a jövő újjáéledő alakját is bemutatták. Jeremiás alakjának hozzá való közelítése egyértelmű jele a próféta személye felértékelésének.

(1) Magyarul lásd XERAVITS G., "Jeremiás-apokrifek Qumrânból" in *Athanasiana* 10 (2000) 83-95. (2) Bemutatását lásd XERAVITS G., "A Messiás, mint a végső idők előfutára (4Q521) – Fordítás és magyarázat" in *Athanasiana* 5 (1997) 127-147.

Qumrân Grotte 4. XXII: Textes araméens. Première partie: 4Q529-549 (DJD 31, Puech, E., ed.), Oxford: Clarendon Press 2001, xviii + 439 pp., xxii plates, ISBN 0-19-827026-7.

A holt-tengeri töredékek kiadására létrehozott hivatalos sorozat ezen darabja az első része egy két kötetből álló egységnek, mely a qumrâni negyedik barlang arám nyelvű töredékeinek egy jelentős részét tartalmazza. A töredékek eredeti kiadója Jean Starcky volt, akinek halála után a feladatot Emile Puech, a jeruzsálemi École Biblique neves professzora – kiváló semitiszta és vallástörténész – vette át. Puech a tőle megszokott invenciózusággal gondozta a rá bízott anyagot, s egy értékes kötettel gazdagította a DJD sorozatot.

Első látásra a kötet szövegeit a közös nyelv köti össze – valamennyi töredék arám nyelvű szövegek maradványait őrzi. A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, ezek az iratok tematikusan és talán származásukat tekintve is rokonságban állnak egymással. Ahogy a sorozat főszerkesztője, E. Tov megjegyzi: „a szövegek e csoportja elsősorban parabiblikus és pszeudepigráf kompozíciókat foglal magában... Jóllehet e szövegek karakterüket tekintve meglehetősen különböznek egymástól, mégis fontos tanúbizonyságát szolgáltatják a biblikus témák iránti azon érdeklődésnek, amely a második Templom korszakának zsidóságát jellemezte, s amelyet számos qumrâni kompozíció is mutat."

Ennek a kötetnek az anyaga kivétel nélkül olyan mű, ami nem genuin qumrâni alkotás, a Közösség kialakulását megelőzően keletkeztek, s kívülről kerültek be a Közösség könyvtárába. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a qumrâniak által kedvelt iratokról van szó, amit az mutat, hogy némelyik három, négy, sőt van, amely hat vagy hét különböző példányban maradt ránk, tanúsítva, hogy a Közösség intenzíven másolta őket.

A kötetben az alábbi kompozíciók töredékei találhatók. 4Q529: „Mikáél angyal beszédeinek könyve" (a mű címe megőrződött). Egy nagyobb, és egy minimális méretű töredék, valójában – feltételezhetően – Hénok egy látomását tartalmazza, megnevezi Mikáél és Gábriel angyalokat. Istent „uram, a világ ura" (*rby mr' 'lm*) néven nevezi, s mint teremtőt említi meg. Utalást tartalmaz továbbá egy Isten nevének épített városra, a következőképp: „9 És íme egy város építteték az ő nevének, az én Uram, a [világ] u[ra (nevének)...] 10 megtették mindazt, ami gonosz az én Uram, a [világ] ur[a] előtt [...] 11 Az én Uram, a világ ura azonban megemlékezett

teremtéséről [...] 12 az én Uram, a világ ura megkönyörült rajta" (4Q529 frg. 1. 9-12). A részlet nyilvánvalóan a Jeruzsálemen megkönyörülő Istent mutatja be. 4Q530-533: „Az óriások könyve" töredékei. Egy a hénoki irodalomhoz szorosan kapcsolódó mű, mely Gn 6,1-4 és a hénoki Virrasztók könyve (1Hén 6-16) anyagából kiindulva a bukott angyalok történetét beszéli el. Milik szerint e mű az ún. Hénoki Pentateuchus részét képezte volna, amint később a Példázatok könyvével helyettesítettek volna a hénoki korpuszban. Milik e nézete valószínűleg nem helytálló, az azonban bizonyos, hogy az Óriások könyve szorosan kötődik a hénoki irodalomhoz. Valószínűleg a Kr. e. 2. század első felében keletkezhetett, Észak-Izraelben. 4Q534-536: a kötetben „Noé születése" címmel. E töredékek értelmezése meglehetősen vitatott volt a kutatásban. A 4Q534 frg. 1. első hasábja egy gyermek születésének és jellemzőinek leírását tartalmazza. Az első hasábon egy különös születésű személy leírása található. Az 1,1-3 külsejének leírását adja, az 1,6-10a pedig bölcsességét mutatja be. E kettő között (1,4-5) egy átvezető mondatot találunk (*vacat*-tal zárva), amely személyiségfejlődésének döntő pontját írja le. Ezt követően (1,10b-11) az illető különleges képességeinek okát adja meg a szerző (a 11. sor végén ugyancsak *vacat*-ot találunk), majd a hasáb további anyaga gyakorlatilag olvashatatlan. A második hasáb sokkal rosszabb fizikai állapotban maradt meg, de a mondattöredékek alapján úgy tűnik, hogy az a vízözön témáját dolgozta fel, apokaliptikus hátterű képek kíséretében. Az első hasáb első két egysége (1,1-10a) műfajában inkább asztrológikus, horoszkópi jellegűnek tűnik, több párhuzammal egy kimondottan ilyen típusú qumrâni szöveg felé (4Q186). A kutatók kezdetben e részt mint a Messiás horoszkópját értelmezték. Mára a mű eszkatológikus-messiási vonatkozásait nem igazán tartják megalapozottnak, és a részletet sokkal inkább Noé születéseként azonosítják. Egyesek kifejezetten egy Noé könyve létezésére következtetnek, aminek e töredékek is részét képezhették, amint azonban Puech helyesen rámutat, e töredékeknek egy ilyen művel való kapcsolata egyáltalán nem bizonyított. (N.B. legújabban érvek születtek azt illetően, hogy maga a Noé könyve csak egy kutatói, illetve ókori hipotézis, amely valójában sohasem létezett. Egy fontos részlet a műből: „1 a kézen. Két [...] jegy. Vörös 2 a haja, [és] szeplők a ...-on [...] *vacat* 3 És apró jegyek a csípőjén [...] egymástól különbözőek. Tudni/ismerni fogja [...] 4 Ifjúsága idején (olyan) lesz [... mint em]ber, (aki) nem ismer/tud sem[mit, 5 addig] az ideig, míg megisme[ri] a három könyvet. *vacat* 6 [A]kkor agyafúrt lesz, és tudja [...] látomások, hogy feljusson az égboltig. 7 És atyjával és nagy[aty]jaival [...]élet és vénség. Tanács és okosság le[szne]k vele. 8 [És] ismeri az emberek titkait, és bölcsessége minden néphez elér, és ismeri minden élő titkait. 9 [És minden] terveik őellene megsemmisülnek, bár minden élő szembenállása nagy lesz, 10 [...] az ő tervei. Mert Isten választottja ő, születése és lélegzetének lelke ... 11 [... t]ervei örökkévalók lesznek. *vacat*" (4Q534 frg. 1. 1:1-11). 4Q537-539: ezek a töredékek a jól ismert Testamentumok irodalmi hagyományához tartoznak hozzá, s vagy irodalmi előformái a 12 Pátriárka Testamentuma egyes részeinek, vagy pedig attól független, de hasonló műfajú szövegek maradványai.

Jelenlétük azért fontos, mert bepillantást engednek a csak keresztény átdolgozásban fennmaradt 12 Pátriárka Testamentumának kereszténység előtti, zsidó hagyományainak fejlődésébe. 4Q540-541: „Lévi-apokrifon". Teológiailag nagy jelentőségű töredékek, amennyiben az eszkatológikus főpapot mint szenvedő üdvösségközvetítőt mutatják be. Néhány részlet a szövegből: „2 b]ölcsessége. És engesztelni fog nemzedéke összes fiáért, és [nép]e minden fiához fog küldetni. 3 Szava, mint az ég szava, és tanítása, mint Isten akarata. Örök napja fényleni fog, 4 és égni fog tüze a föld minden határán, és a sötétség felett fog fényleni. Akkor a sötétség eltűnik 5 a föld[ről,] és a homály a szárazföldről. Sok szót mondanak ellene, és számos 6 hazugságot. És kitalált dolgokat koholnak ellene, és mindenféle szégyenletest beszélnek ellene. Nemzedéke gonosz, megváltozik 7 [ ] lesz, és mert hazugság és erőszak (lesz) az ő helyén [és] tévelyegni fog a nép az ő napjaiban, és összezavarodik ..." (4Q541 frg. 9. 1,1-7.) Mi több, a szöveg 24. töredéke utalást tartalmazhat az illető halálára is (kereszten). 4Q542: „Qahat testamentuma": Lévi fiának, az egyik papi pátriárkának tulajdonított, testamentum jellegű irat, jelentőségéhez vö. a fentebb, a 4Q537-539-hez írottakat. Végül 4Q543-549: „Amrám látomásai" hat vagy hét kézirata. Amrám Qahat fiaként szintén papi pátriárka, e dualista, angelológiai elemekkel bővelkedő irat fontos adatokat közöl a qumrâni Közösség kialakulásáért felelős szellemi áramlatok teológiájáról.

A kötet gondosan szerkesztett, nagyon kevés nyomdahibát tartalmaz. A végén a szokásos konkordancia, valamint a kiadott töredékek fényképei találhatók, általában jó minőségben, bár a 4Q529 mérete túl kicsi, a 4Q541 nagyobb töredékei pedig nagyon nehezen olvashatók.

FITZMYER, J. A. SJ, *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins* (SDSSRL), Grand Rapids: Eerdmans 2000, xvii + 290 pp., ISBN 0-8028-4650-5.

Az amerikai jezsuita *Joseph Fitzmyer* professzor egyike a legrégebben aktív Qumrân-kutatóknak. Ugyanakkor széles biblikus érdeklődése és felkészültsége révén számos, a holt-tengeri tekercsektől különböző területen is maradandót alkotott, mint az újszövetségi szentírás-magyarázat (lásd kommentárjait az *Anchor Bible* sorozatban Lukács evangéliumához, a Római levélhez, tanulmányai az Újszövetség semita hátteréről), a sémi nyelvészet vagy az ókori keleti epigráfia. Ez a kötet tizenkét, a '90-es években megjelent írását gyűjti egybe, melyeket – úgy a könyv címe, mint a bevezető szerint az köt össze, hogy a holt-tengeri tekercsek tanítása és a kialakuló keresztény gondolkodás és teológia közötti kapcsolatot vizsgálja. Magától értetődőnek tűnhet, hogy a tanulmányok egy része a messiási kérdés körül összpontosul, így „The Aramaic 'Son of God' Text from Qumran Cave 4 (4Q246)", 41-61; „The Background of 'Son of God' as a Title for Jesus", 63-72; és „Qumran Messianism", 73-110 [utóbbi tanulmány az egyetlen, mely kifejezetten e kötet számára készült, korábban nem jelent meg]. További két írás egy újszövetségi irodalmi forma és egy kifejezés palesztinai, illetőleg tágabb sémita hátterét vizsgálja: „A Palestinian Jewish Collection of

Beatitudes", 111-118; és „Aramaic Evidence Affecting the Interpretation of *Hōsanna* in the New Testament", 119-129. A „The Dead Sea Scrolls and Early Christianity", 17-40 című tanulmány általánosságban vizsgálja a kérdést, érintve a kötet későbbi írásainak témaköreit, míg a bevezető cikk „The Dead Sea Scrolls and Christian Origins: General Methodological Considerations", 1-16 bemutatja magát a holt-tengeri tekercsek korpuszát, s azokat a szükséges módszertani *caveat*-okat, amelyek figyelembevétele elengedhetetlen, hogy a könyv kényes témáját illetően helyes következtetésekre juthasson a kutató. Ugyanis – ezt meg kell jegyezni – a tekercsek és az Újszövetség kapcsolata az a szegmentuma a qumranológiának, amelyben a legtöbb tendenciózus félremagyarázás nyilvánosságot kapott, és kap mindmáig. Fitzmyer működésének éppen az az egyik legnagyobb érdeme, hogy szakmai körökben, de a széles nyilvánosság előtt is[1] következetesen küzd a tekercsek „krisztianizálásának" és a kereszténység „qumranizálásának" tendenciája ellen.

A kötetben közreadott többi tanulmány mindegyike szintén fontos írás, ezek azonban már csak távolabbról – vagy egyáltalán nem – kapcsolódnak a címben megjelölt tárgykörhöz. A qumrâni Tóbiás könyve töredékekkel kapcsolatos tanulmányokat („The Significance of the Qumran Tobit Texts for the Study of Tobit", 131-158; és „The Qumran Texts of Tobit", 159-235) azonban jó együtt látni, bár furcsa, hogy a DJD 19-ben megjelent szövegkiadást is reprodukálták itt, furcsamódon a vonatkozó általános tanulmány után. A használt diakritikus jelek pedig nem egyeznek a DJD rendszerével, ami – hiszen a kérdéses betűk bizonyos vagy feltételezett voltát jelzik – időnként zavaró. Mint ahogy zavaró az a néhány sajtóhiba (lásd kül. 209. old.), amely az idézett héber szavakat néha értelmezhetetlenné teszi. A kötetet záró három írás mindegyike egy-egy fontos szöveggel vagy témával foglalkozik („The Aramaic Levi Document", 237-248; „The Qumran Community: Essene or Sadducean?", 249-260; „The Gathering In of the Teacher of the Community", 261-265).

Fitzmyer írásai izgalmas olvasmányok. Ítéletei és következtetései nagyon széles anyagmennyiség feldolgozásának eredményei. S még abban az esetben is, ha valaki nem ért egyet egyes rész-kérdésekben vele, vagy más szempontokat tart lényegesnek kidomborítani egy-egy szöveg értelmezésénél (mint a jelen recenzens pl. a 4Q246-ot illetően),[2] meglátásai jó kiindulási alapot szolgáltatnak a további reflexiók számára.

(1) Lásd népszerűsítő művét: *Responses to 101 Questions on the Dead Sea Scrolls*, New York: Paulist Press 1992. (2) Vö. XERAVITS G., „Pseudo-dánieli iratok Qumrânból", in *Athan* 6 (1998), 54-59.

Mogilany 1995. Papers on the Dead Sea Scrolls offered in memory of Aleksy Klawek (QM 15, Kapera, Z. J., ed.), Kraków: The Enigma Press 1998, 256 pp., ISBN 83-86110-29-5.

A kötet, a Qumranica Mogilanensia sorozat 15. darabjaként, arról ad örvendetesen számot, hogy a közép-európai bibliatudomány – amint lehetőségei engedik – igyekszik felzárkózni a kutatás élvonalába. A krakkói Ja-

gelló Egyetem professzora, Zdzislaw J. Kapera hosszú évek óta fáradozik azon, hogy hidat építsen a közép-európai kutatás és a nyugati világ között. Ezt a célt szolgálta a Society of Biblical Literature 1998-as konferenciájának sikeres krakkói megszervezése is,[1] de ennek a jegyében szerveződnek 1987 óta rendszeresen a Krakkóhoz közeli Mogilany-ban a holt-tengeri tekercsekkel foglalkozó nemzetközi konferenciák is. Az ötödik ilyen szaktudományos kollokvium 1995-ben került megrendezésre, melynek előadásaiból formálódott ez a kötet is, melyet a szerkesztő ugyanakkor Aleksy Klawek, a lengyel bibliakutatás egyik nagy öregje (1890-1969) tiszteletére ajánlott.

A kötet két fő részre tagolódik. Az első a qumrâni létesítmény archeológiájával foglalkozik, az alábbi tanulmányokkal. 15-33: Z.J. Kapera, „Archaeological Interpretation of the Qumran Settlement"; 35-54: B.W.W. Dombrowski: „Golb's Hypothesis: Analysis and Conclusions"; 55-76: J. Magness, „The Chronology of Qumran, Ein Feskha, and Ein el-Ghuweir"; 77-86: Z.J. Kapera, „Recent Research on the Qumran Cemetery"; 87-104: R. Donceel, „Poursuite des travaux de publication du matériel archéologique de Khirbet Qumrân. Les lampes en terre-cuite"; 105-115: J. Ciecielag, „Coins from the So-Called Essene Settlements on the Dead Sea Shores".

A második főrész „Qumranica varia" címmel a következő tanulmányokat tartalmazza. 117-121: J. Chmiel, „Quelle herméneutique est utile pour interpréter les textes du Désert de Juda?"; 123-136: S. Cinal, „Les anges-prêtres dans les *Šîrôt 'ôlat haš-šabbat* de Qumrân (4Q400-407) et les *'Utria* dans le *Dîwān nahrawātā* des mandéens"; 137-149: M. Conley, „Understanding the Intent of 1Q Serek"; 151-168: K.-W. Niebuhr, „4Q 521,2 II – ein eschatologischer Psalm"; 169-184: S. Segert, „Hebrew Essenes – Aramaic Christians"; 185-210: F. Sen, „Qumran and Nag Hammadi"; 211-222: F. Sen, „Selected Bibliography on Qumran, Gnosis, Judaism and New Testament"; 223-228: F. Sen, „Addenda to the Spanish Bibliography on the Dead Sea Scrolls 1989-1997".

A kötet bevezető tanulmányában Prof. Kapera adja közre általános meglátásait a kollokviummal kapcsolatban, a könyv végén pedig ugyanő közli A. Klawek életrajzát és publikációs listáját. A kötetet hasznos mutatók zárják.

Végigolvasva a Mogilany-i konferencia tanulmányait kiadó kötetet, mint már többször az Enigma Press kiadványaival kapcsolatban a recenzens ambivalens tapasztalatokról kénytelen beszámolni. Egyes tanulmányok (pl. Magness, Donceel és Niebuhr írásai) kiválóak, mások kérdésfeltevései és érvelése esetenként problémás. Érthetetlen a kötet tipográfiai egyenetlensége, s a sajtóhibák száma kifejezetten kiugró. Az összbenyomás mégis pozitív, főleg Magyarországról nézve. Kapera professzor erőfeszítése nyomán ugyanis a lengyel biblikus és intertestamentális kutatás lassan nemzetközileg elismertté válik, amit magyar viszonylatban még csak remélni lehet.

(1) Lásd *Folia Orientalia* 34 (1998) Society of Biblical Literature Sixteenth International Meeting, Cracow, July 19-22, 1988 (Kapera, Z. J., ed.).

OEGEMA, Gerbern S., *The Anointed and his People. Messianic Expectations from the Maccabees to Bar Kochba* (JSPSup 27), Sheffield: Sheffield Academic Press 1998, 356 pp., ISBN 1-85075-848-4.

Gerbern S. Oegema könyve – a szerző neve többek számára ismerősen csenghet, hiszen 1997-ben több előadást is tartott Budapesten, az Evangélikus Hittudományi Egyetemen – kétszeresen is átdolgozott változata 1990-es berlini disszertációjának (Freie Universität Berlin, P. Schäfer témavezetésével). Első kiadására még 1994-ben került sor, német nyelven, majd ezt követte ez az általunk ismertetendő kötet (a fordítást maga a szerző végezte).

A kétszeri átdolgozás nem a kötet hiányosságairól árulkodik. Aki a Kr. születése előtti és utáni kétszer másfél évszázad messiási váradalmairól ír, annak egyik igen fontos adatbázisa a holt-tengeri tekercsek korpusza. S e korpusz éppen 1990 (sőt 1994) után indult látványos mennyiségi gyarapodásnak – különösen a „messiásinak" nevezhető szövegek terén –, számos, a 4. barlangból származó és addig egészében vagy részleteiben kiadatlan szöveg hirtelen publikálásával. A szerző ezek közül többet beépített művébe, amivel annak látószögét jelentősen növelte – annak ellenére, hogy a könyv éppen ezeken a pontokon mutat fel kétségkívül kérdéses részleteket.

A könyv hét fejezete közül az első és az utolsó elméleti jellegű, míg a törzs-anyagul szolgáló öt fejezet történeti irányultságú, s – amint azt a cím is jelzi – szisztematikusan végigtekint a korai zsidóság messiási váradalmain a makkabeusi kortól kezdődően a Bar Kokhba (a könyvben következetesen Bar Kosiba) felkelésig, sőt, még azon is jó 50-100 esztendővel túl. Ami a „messiás" kifejezés meghatározását illeti – ez a kutatók közt többszörösen is vita tárgyát képezi – a szerző egy nagyon általános definícióra jut: „a messiás egy papi, királyi vagy egyéb személy, aki a végidőben a megszabadító szerepét játssza" (26. old.). Az első, elméleti fejezet fontos eleme az *Excursus A* alcím alatt összeállított táblázat, amiben az Ószövetség azon szövegeit gyűjti egybe 13 jellemző alapján, amelyek mint „messiási szövegek" szóba jöhetnek (32-34. old.).

A mű törzsanyagában a szerző rendkívül nagyszámú szöveget vizsgál. Ez a tény egyszerre előnye és hátránya is a könyvnek. Előnye, mert az egyik leggazdagabb szisztematikus tárházát adja a témával kapcsolatos iratoknak, másrészt viszont hátránya is, mert gyakran egyszerűsítésekre kényszerül, illetve más kutatók számos eredményének olykor kritikátlan átvételére. Az első fejezet a kánoni Ószövetség, a Szeptuaginta és a hénokhi korpusz legősibb fejezeteit (1Hén 83-90) vizsgálja. A következő két fejezet a Makkabeus Júdás és Titusz (az első zsidó háború és a Templom lerombolása) közötti időre koncentrál, beleértve a qumrâni szövegleletek közül származó több iratot. Itt több kérdéses elembe ütközhet az olva-

só. A *Közösség Szabályzatát* (1QS) vizsgálva pl. a szerző említést sem tesz a mű 4. barlangból származó egyes töredékeiről, melyek éppen az 1QS messiási passzusa tekintetében szolgáltatnak fontos adalékokat, s melyek legalább az angol kiadás sajtó alá rendezésekor már hozzáférhetőek voltak. Ugyancsak problémás a szerző értelmezése a *Háborús tekercs* (1QM) szerkesztéstörténetének a kérdésében, valamint a *Hodayot* (1QH) és a 4Q246 jelzetű szöveg datálásában. Különösen érthetetlen bizalma J. Starcky 1963-ban publikált, a qumrâni Közösség messiási váradalmait négy periódusra korszakoló tanulmánya irányában. Hasonló mondható a *Test. XII Patr.* „Urform"-jának vizsgálatáról is. Az Újszövetség vonatkozó részeit az alábbi időrendben vizsgálja: Q – evangéliumok – Pál és a korai kereszténység; nézetem szerint legalább a protopaulinus iratokat az evangéliumok elé kellett volna helyeznie. Az ötödik és hatodik fejezet a Templom lerombolása utáni korszak műveit elemzi. Hadd jegyezzük meg, a Bar Kokhba felkeléssel kapcsolatos alig két oldalnál (229-230. old.) ez a nagy jelentőségű, és kifejezetten messiási felhangokkal bíró esemény többet érdemelt volna (lásd pl. Oegema *Doktorvater*-e, P. Schäfer könyvét, még 1981-ből[1]). A záró fejezet két újabb táblázata egyfelől áttekinti az általa messiásinak tartott szövegek szentírási hátterét, messiásképét és történeti kapcsolódási pontjait (294-299. old.), majd azokat a bibliai szakaszokat, melyeknek messiási értelmezését bizonyítottnak tartja (300-302. old.). Elméleti konklúzióként a vizsgált korszak messiási váradalmait mint a biblikus vagy hagyományosnak mondható anyagok folyamatos reinterpretációját (vagy ahogy ő fogalmaz: konceptualizációját) határozza meg, amely folyamat leglényegesebb mozgatórugóiként mindig adott történeti tényezők fedhetők fel. Az, hogy az egyes alapszövegek különböző értelmezést kaphattak a korai zsidóság gondolkodásában, éppen a történelmi helyzet változásával magyarázható.

Az említett kifogások mellett – vagy ellenére – a mű impresszív és élvezetes olvasmány, azzal a külön értékkel, hogy nyomatékosan aláhúzza a vizsgált kor messiási váradalmainak sokszínűségét. Amint folyóiratunk legutóbbi számában megjelent recenziómban is jeleztem, a könyv talán a legjobb ma hozzáférhető tárgyalása ennek a manapság sokak által, mélységében kutatott témának. Bizonyos korrekciókkal bízvást hosszú időn keresztül szolgál majd kézikönyvül mindazoknak, akik erről az igen fontos vallástörténeti kérdéskörről kívánnak minél átfogóbb képet kapni.

(1) SCHÄFER, P., *Der Bar Kokhba-Aufstand* (TSAJ 1), Tübingen: Mohr 1981.

ULRICH, E., *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible* (SDSSRL), Grand Rapids: Eerdmans – Leiden: Brill 1999, xviii + 309 pp., ISBN 90-04-11493-9.
The Bible at Qumran. Text, Shape, and Interpretation (SDSSRL, Flint, P. W., ed.), Grand Rapids: Eerdmans 2001, xv + 266 pp., ISBN 0-8028-4630-0.

Az Eerdmans kiadó 1997-ben indította útjára *Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature* című könyvsorozatát. A '90-es években ugrásszerűen növekedett meg a holt-tengeri tekercsekkel kapcsolatos szakirodalom, ami az összes fellelt töredék kiadása felgyorsulásának volt köszönhető. Az

amerikai kiadó ennek az új kihívásnak kívánva megfelelni egy olyan sorozatot tervezett, amely a kutatás legfrissebb eredményeit adja közre, neves közreműködők írásain keresztül, egyszerre szakmai köröknek és szélesebb érdeklődő rétegnek.

Eugene Ulrich professzor az észak-amerikai katolikus bibliatudomány egyik ismert képviselője. Szűkebb kutatási területe az Ószövetség szövege, különböző ókori változatai, fordításai, ezek viszonya egymáshoz, s ezzel összefüggésben, végső soron, a ma kezünkben levő Biblia formájának kialakulása. Ulrich professzor szaktudományos tevékenysége mellett jeles bibliafordító is, tagja a ma legelfogadottabb angol szentírásfordítást, a *New Revised Standard Version*-t létrehozó bizottságnak.[1] Tekintettel arra, hogy a holt-tengeri tekercsek közt fellelt ószövetségi kéziratok gyakorlatilag a legrégebbi, legjobban megőrzött tanúi az Ószövetség kialakulásának, nem véletlen, hogy Ulrich ezen a téren is komoly kutatásokat folytatott, amelynek eredményei egyrészt a *Discoveries in the Judaean Desert* sorozatban megjelent szövegkiadásai, valamint egy sor kiváló elméleti tanulmány a vonatkozó szövegek szöveg-, hagyományozás-, és kánontörténetéről. Ez a kötet az utóbbi téren végzett munkásságának legfrissebb eredményeit gyűjti egybe, 14 olyan tanulmányt, amelyek korábban már napvilágot láttak különböző fórumokon (a legkorábbi 1980-ban, de a kötet törzs-anyaga a '90-es évek közepén), így egybegyűjtve pedig nélkülözhetetlen segédkönyv mindazok számára akik az Ószövetség szövegével kívánnak foglalkozni.

A kötet két fő részre tagolódik, az első általános kérdésekkel foglalkozik, mint hagyományozás, a bibliai iratok szövegének többszörösen összetett szerkesztéstörténete, s az Ulrich által kifejlesztett *„multiple literary editions"* kérdése. A második főrész különféle részkérdésekre koncentrál, a Szeptuagintától kezdve a Josephus és Origenész által használt Biblia kérdésén át az ólatin fordításokig. A különböző cikkek alapját azonban mindvégig egy dolog szolgáltatja, mégpedig az a tény, hogy a rendelkezésünkre álló ókori bibliai szövegek – s ez különösen nyilvánvaló a qumrâni Közösség „Bibliája" töredékeinek ismeretében – arról tanúskodnak, hogy az ókori zsidóságon belül e szövegek egy bonyolult, a zsidóság különböző központjaiban olykor különbözőképpen végbement folyamat eredményeként alakultak ki. E folyamat lényegéből következik, hogy az ókori zsidóság Bibliája nem egy bizonyos kánoni „textus receptusként" hagyományozódott a Krisztus születése körüli évszázadokban, hanem a közös irodalmi kincs helyi hagyományok formájában élt és fejlődött. Így a kánon kérdéséről is – egy lényegesen későbbi fogalom(!)[2] – csak a bibliai szöveg pluriformitásának, valamint a különböző szöveg-csoportok létezésének a figyelembe vétele mellett lehet érdemben beszélni (vö. kül. 51-98. old.).

Ulrich professzor könyve – jó olvashatóságának és egységes látásmódjának köszönhetően – talán a legjobb napjainkban hozzáférhető bevezetés az Ószövetség kialakulásának korai zsidóság korabeli történetébe.

ꕥ

A sorozat legutóbbi, idén megjelent kötetének (*The Bible at Qumran*) kiindulópontja megegyezik a fentebb ismertetett tanulmány-kötetével. Tíz különböző szerző 11 tanulmányán keresztül egyrészt a qumrâni Közösség „Bibliájának" szövegét és formáját tárgyalja, másrészt azt a módot, ahogyan az őket hagyományozó Közösség ezeket a szövegeket értelmezte. A kötetet alkotó tanulmányok a következők. J.A. Sanders, „Canon as Dialogue", 7-26 [a neves szerző a kánon általa bevezetett „open-ended" szemléletének megfelelően vizsgálja a kánont, mint dialógust, azaz azt a módot, ahogy későbbi szövegek viszonyulnak korábbiakhoz, ezáltal teremtve meg azok kánoni értékét]. B.K. Waltke, „How We Got the Hebrew Bible: The Text and Canon of the Old Testament", 27-50 [általános tanulmány az Ószövetség szövegkritikai vizsgálatának módszereiről, valamint a szöveg(ek) történetéről]. E. Ulrich, „The Bible in Making: The Scriptures Found at Qumran", 51-66 [a kialakuló héber Szentírás formája a késői Második Templom korszakában. A szerző különös figyelmet szentel a bibliai könyvek különböző zsidó közösségekben megőrzött különböző formáinak, és újra aláhúzza azt a tényt, hogy e szövegek egyike sem tekinthető szükségszerűen 'elsődlegesebbnek' a többinél]. C.A. Evans, „The Dead Sea Scrolls and the Canon of Scripture in the Time of Jesus", 67-79 [vajon a kánon később általánossá vált háromosztatúsága megvolt a Jézus korabeli zsidóságban? A szerző ezek után arra kérdez rá, miként találta meg a kialakuló keresztény közösség a teljes általa használt Szentírásban a Jézusra utaló próféciát]. P.W. Flint, „Noncanonical Writings in the Dead Sea Scrolls: Apocrypha, Other Previously Known Writings, Pseudepigrapha", 80-126 [alig módosított változata a szerző egy korábbi – egyébként nagyon hasznos – áttekintésének,[3] mely egyrészt a hagyományos terminológiát illető pontosításokat tartalmaz, másrészt bemutatja a korai zsidóság „apokrifa és pszeudepigrafa" kategóriába sorolt műveinek qumrâni jelenlétét, használatát és értékelését]. J.C. VanderKam, „The Interpretation of Genesis in *1 Enoch*", 129-148 [a tanulmány középpontjában az a mód áll, ahogy Hénok könyve befolyásolta a korai zsidóság gondolkodását a bűn eredetét és továbbszármazását illetően]. C.A. Evans, „Abraham in the Dead Sea Scrolls: A Man of Faith and Failure", 149-158; J.E. Bowley, „Moses in the Dead Sea Scrolls: Living in the Shadow of God's Anointed", 159-181 [a holt-tengeri tekercsek korpuszában számos olyan passzus található, amelynek szerzője kiemelkedő biblikus személyek alakja köré szőtte mondanivalóját, sokszor átértelmezve a kérdéses személyt, illetve új hangsúlyokkal bővítve ószövetségi bemutatását. Ábrahám esetében ilyen új szempontok merülnek fel kiválasztását, valamint a feleségének elvételekor tanúsított gyengeségét illetően. Mózes pedig a Közösség számára meghatározó jelentőségű alakként lép elő, mint elsőrendű tekintélyi forrása az isteni kinyilatkoztatásnak, akinek alakja a múlt és a jövő síkján egyaránt lényeges szerepet töltött be a Közösség gondolkodásában, s akinek személye körül bőséges pszeudepigráf irodalmi anyagot őrzött meg a Közösség könyvtára]. J.M. Scott, „Korah and Qumran", 182-202 [az előbbiekkel szemben most egy negatív bibliai alak qumrâni feldolgozása kerül bemutatásra. A 4Q423 jelzetű szöveg egy töre-

dékén Korah alakja a Közösségen belüli szakadárok feletti isteni ítélet összefüggésében van jelen]. M.G. Abegg Jr., „4QMMT, Paul, and 'Works of the Law'", 203-216 [a Közösség egyik legfontosabb dokumentuma a kifejezetten *halákhikus* kérdéseket érintő levél (4QMMT), mely első kézből származó információkat tartalmaz a qumrâniak és a zsidóság „hivatalos" része közötti szakadás eredetéről. Ezen irat tartalmaz egy nagyon fontos kifejezést (מעשי תורה, a „Törvény cselekedetei", gen. obj.), amely megegyezik a Pál által a Galata levélben használt ἔργα νομοῦ terminussal. A szerző nagy mennyiségű párhuzamos zsidó anyagot vizsgál, és arra következtet, hogy – bár a két irat közt közvetlen kapcsolat nincs – nyilvánvalóan ugyanazzal a sajátos teológiai fogalomkészlettel dolgoztak]. R.W. Wall, „The Intertextuality of Scripture: The Example of Rahab (James 2:25)", 217-236.

A kötetet egy általános vonatkozó bibliográfiai jegyzék zárja (ami lehetne bővebb is, ámbár az egyes tanulmányok minden esetben megadják a kellő hivatkozásokat), valamint két mutató (idézett szerzők és textusok). A tanulmánygyűjtemény fontos és értékes kiegészítése E. Ulrich könyvének. Külön értéke, hogy a pusztán szövegtani szinten túlnyúlik, és figyelmet szentel annak a módnak, amellyel az a Közösség, amely a qumrâni Szentírást továbbhagyományozta, a bennfoglalt írásokat értelmezte, sok esetben adott helyzetére aktualizálta. Kár, hogy egy tanulmány a pešerekről nem kapott helyt a kötetben.

(1) További részletekhez lásd VANDERKAM, J. C., „A Tribute to Eugene Ulrich on the Occasion of His Sixtieth Birthday", in *DSD* 5 (1998), 261-263. (2) Lásd XERAVITS, G., „Considerations on Canon and Dead Sea Scrolls", in *QChron* 9/2-4 (2000), megjelenés előtt. (3) FLINT, P. W., „'Apocrypha', Other Previously-Known Writings, and 'Pseudepigrapha' in the Dead Sea Scrolls", in *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years* (Flint, P. W. – VanderKam, J. C., eds.), Leiden: Brill 1999, 2: 24-66.

A kötetben ismertetett könyvek listája:

1. *Ószövetség*

1. BALTZER, K., *Deutero-Isaiah. A Commentary on Isaiah 40-55.*
2. BERQUIST, J. L., *Judaism in Persia's Shadow. A Social and Historical Approach.*
3. BLENKINSOPP, J., *Sage, Priest, Prophet. Religious and Intellectual Leadership in Ancient Israel.*
4. BLENKINSOPP, J., *A History of Prophecy in Israel. Revised and Enlarged.*
5. CRENSHAW, J. L., *Old Testament Wisdom. An Introduction. Revised and Enlarged.*
6. KEEL, O., *The Song of Songs.*
7. MILLER, P. D., *The Religion of Ancient Israel.*
8. PREUSS, H.D., *Old Testament Theology*, 2 vols.
9. ROSE, W. H., *Zemah and Zerubbabel. Messianic Expectations in the Early Postexilic Period.*

2. *Intertestamentica*

10. *The Dead Sea Scrolls. Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations. Vol. 1: Rule of the Community and Related Documents.*
11. *Qumran Cave 11. II: 11Q2-18, 11Q20-31* (DJD 23).
12. *Qumran Cave 4. XX: Poetical and Liturgical Texts, Part 2* (DJD 29).
13. *Qumran Cave 4. XXI: Parabiblical Texts 4: Pseudo-Prophetic Texts* (DJD 30).
14. *Qumrân Grotte 4. XXII: Textes araméens. Première partie: 4Q529-549* (DJD 31).
15. FITZMYER, J. A. SJ, *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins.*
16. *Mogilany 1995. Papers on the Dead Sea Scrolls offered in memory of Aleksy Klawek.*
17. OEGEMA, G. S., *The Anointed and his People. Messianic Expectations from the Maccabees to Bar Kochba.*
18. ULRICH, E., *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible.*
19. *The Bible at Qumran. Text, Shape, and Interpretation.*

(A könyvismertetéseket írta: Xeravits Géza)